مجید غفوری

حمیدنک حیاتی

یاخود

«لیلی و حیاتم»

ناشری:

«کریموف، حسینوف وشرکاسی»، اوفاده.

اوفا، «شرق» مطبعه‌سی.

ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФІЯ
Товарищества «КАРИМОВЪ, ХУСАИНОВЪ и К°»
УФА.
1911 г.

بهاسی ۱۸ تین ‖ پوچطه ایله ۲۲ تین

P1825

مجید غفوری.

Национальная библиотека
имени Ахмет-Заки Валиди

حمیدنڭ حیاتی

یاخود

«لیلی وحیاتم»

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

БИБЛИОТЕКА
Баш. Центр. Публичная

ناشری:
«کریموف، حسینوف وشرکاسی»، اوفاده.

اوفا، «شرق» مطبعه‌سی.

ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФІЯ
Товарищества «КАРИМОВЪ, ХУСАИНОВЪ и Ко»
УФА.
1911 г.

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

حمیدنڭ حیاتی

١

اون ایکی یەشمدە ایدم. مینی ایکنچی بر آولغه مدرسەگه جیبرر ایچون آتا آنام بیك جدی صورتدە حاضر لنکلر کورەلر ایدی. آول مکتبندە دورت بیش یل طوروب شول زمانننڭ عادتنچه اوقله تورغان واق تویەك نرسەلرنی اوقغاچ، ایندی مینی چن بر ملا ایتو نیتلری بلەن چیتده اوقوتورغه تلیلر ایدی. مین، بو یەشمه قدری بر یرگەده چغوب اورەنمگانـگه کورە، آولدن چغوب چیتکه کیتووم ایچون بر قزارە، بر بورتنه ایدم. یاقن قرندەشلرمزو کورشیلر مزده مینی اوزاتورغه کیلـگانـگه کورە بوکون بزنڭ اویدە بر غلبەلك، باشقه وقتده کورنمگان فوق‌العاده برڅەزرلنو بار ایدی. هر برسی میڭا قاری، مینی قزغانغان توسلی

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республика Башкортостан

بولا و أیتەلر ایدی :

— «بالام ایندی چیتڭ اوقب ملا بولوب قایتور. اوقغان کشی ملا بولا بای بولا، بختلی توفیقلی بولا» دیب جباتەلر ایدی.

کیتار وقت یتکاچ عزیز آنام آولاق بر بولمەگە آلوب کردی: «بالام اوقورغە بیك اجتهاد ایت! آنڭ بارغاچ تیك یاتمە، مونڭ قوناققە قایتوب کیتارسڭ، بز سیڭا فاتحە قیلوب توررمز» دیب وعظ ایتکاندن صوڭ اوزینڭ صاقلاب کیلگان آقچەسندن بر آز آقچە آلوب بیردی. آنامنڭ بو سوزلرنی ایشتوب، کوزنڭ یەشدە کورنگاچ مین دە جلاب‌جیبردم. اوزم مونڭ مەنگو قایتماس توسلی کوڭلم نچکەردی. ئەنی مینی دفی‌سویە باشلاغان ایدی، شول وقت ئەتی کیلوب: «ئەیدە ایندی حمید بالام، آطلرجیگلدی» دیدی. زور بولمەگە چغوب بتون خلفلر بلەن برگە بیك اوزون دعاء قیلدق. آلار شوشی دعالری بلەنوك مینی چن کشی ایتوب چغارر توسلی بولالر ایدی. مین آلار رەتینە آوزمنی قیملداتوب آلارنڭ کوزلرینە قاراب تیك اوطرە ایدم. فاتحە قیلوب بتکاچ هر برسی منم بلەن کور-

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

شادیلر. ئەنی دخی مینی قوچاقلاپ اوبدی، آرقامدن
سویدی. «اللەغه تابشردم ایندی..» دیب آرتمدن چقدی.

تیره یاغمنی تمام چرناب، کیوملر بلەن اوراب مینی
چاناغه اوطرتوب اوزاتوب قالدیلر.

مینی مدرسەگه بر توغان آبزام آلوب باره ایدی.
آولدن چققاچده مینی ئللە نیندی بر مجهول طرفقه، کوك‌زنك
چیتینه تابا آلوب کیتدی. آولمز نهایتسز یراق قالغان
کبی بولوب مینم بو آولغه کیری قایتووم محال درجه سنده
کورنه باشلادی.

یولده بارغانده آغام مینی قزغانغان کبی بولوب
شادلاندرر ایچون توردلی سوزلر سویلی، «هر وقتده مین
سینی کیلوب آلورمن» دیه وعدەلر بیره ایدی. لکن منم
کوڭلم اویده قالغان آنامده، موندن کیری قایتوومه اشانماوده
ایدی. ئللە نیندی برده اسمنی ایشتمگان چیت یەمسز
آوللرنی اوتب کیته، چوقرلر چغه، اورمانلرنی اوزا ایدك،
شونده‌ده تگی بز بارا تورغان آول کورنمیده ایدی. دنیا
یوزنده آوللرنڭ کوبلگینه ایسم کیتوب بارا ایدم. لکن
بو آوللرنڭ کشیلری بولسون، قارالتی‌لری بولسون برده

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

بزنڭ آولغه اوخشامايلر ايدى. بارچه‌سنده بر كوڭلسزلك قارانغىلق كوزگه چالنه، بو آول كشيلرى نيگه بزنڭ آولغه باروبقنه راحتلانوب طورميلر ايكان؟ ديب آلارنڭ بو يه‌مسز آوللرده كون ايتولرينه عجبسنه ايدم. قوياش بايوب قا- رانغى توشار وقتلرغنه آبزى قولى ايله‌ن: «آنه، بزبارا تورغان آول كورنه» ديدى. باروب يتكاچ بو آول بيكره‌ك يه‌مسز كورندى. بارچه كشيلرى مينى بارانماس، مينى قينار، صوغارتوسلى كورنه‌لر ايدى. كيچ تشقه چغوب كوكنى قارادم. كوك ميڭا تانش كوك بولسه‌ده يولدزلرى، آيى چيت كورنه‌لر ايدى. ايرته‌ن تورغاچ آبزى بله‌ن حضرتكه كورشورگه باردم. حضرت مينم كوزمه بتون دنيا ده‌غى كشيلردن زور، بارچه نرسه‌نى بلگان كبى كورندى. حضرتنڭ هر نرسه‌سنده، هر سوزنده برسر وبر حكمت بار كبى ايدى. حتى صماورى، چنايقلرى، وباشقه چاى اسبابلرى سرلى وحكمتلى كبى كورنه ايدى. حضرت آبزيدن ثلله نيلر صورى، تورلى سوزلر سويلى، مين تيك قاراب اوطره ايدم. حضرتكه بيره تورغان صدقه‌لرنى بيردك، فاتحه آلدق، اوزى بله‌ن برگه مدرسه‌گه كيتدك. مدرسه‌گه

Национальная библиотека имени А.-З. Валиди Республики Башкортостан

باروب کرگاچ تمام قاوشادم. آنده‌غی زور زور کتابلرنی کوتاروب یورروچیلر بره‌ر علم خزینه‌سی کبی کورندی‌لر. آلارنڭ ئری یورولرنی کوروب مین آلار یاننده چوب بولوب قالدم. اوزمنڭ ئلگره‌ك طووب، شولاربله‌ن اوقوب آلار بله‌ن بر تیگز بولماویمه اوکنه باشلادم.

حضرت درس خانه‌غه کروب اوترغاچ — شرف‌الدین! دیب قچقرو بله‌ن برصاقاللی کشی «مونده تقصیر!» دیب آیاق اوستینه قالقدی.

حضرت: مونا بویاگا شا کردنی اوزیانگه آل! سینڭ بله‌ن برگه طورر.. دیب امر ایتدی. شرف‌الدین خلفه بیك زور التفاتقه نائل بولغان ره‌وشده شوندوق مینی بولمه‌سینه آلوب باردی. مین مونده یالغز قالغاچ تیره یاغم تولغان چوماله کبی اویب قویغان کتابلرنڭ کوبلکینه حیران قالدم. اوزم اورنمدن قوزغالورغه قورقوب تیك کوزمنی أیله‌ندروب قارانب اوطره ایدم. بولمه ایشگنی آچوب ئلله نیندی مالایلر مینی قاراب، میڭا واق تویاك نرسه‌لر کورساتوب کیته‌لر ایدی. برآزدن صوك خلفه بله‌ن آبزی کیلوب کردیلر. چه‌ی اچه باشلادق. خلفه‌نڭ

سویله‌گان سوزلرینه مین توگل، آبزیده حیران قالوب
قاراب اوطره ایدی.

آبزی ئه‌یبرلرنی کیتروب مینی تمام اورنلاشدروب اوزی آولغه قایتوب کیتدی. کیتکان وقتده مینی قزغانوب ئه‌یلانب ئه‌یلانب، قاری قاری کیتدی. مین جلاب قالدم. بولمه‌گه کروب کیچ که چاقلی برده قوزغالمی تیك اوطردم. آبزی قایتقان کونلرنی اوتکارو طبیعی میڭا بیك آور کورندی. بولمه‌ده میڭا سویله‌شرگه برکشیده بولماغانغه، خلفه چه‌ی اچکانده‌ده همان کتاب مطالعه قیلوب اوطرغانغه بیك کوڭلسز ایدی. بولمه یانندن اوتب اوتب کیتکان واق مالایلرینی کوربکنه برآز راحت تابا ایدم. لکن بو بولمه خلفه بولمه‌سی بولغانغه کوره مونده هیچ کم جرأت قیلوب آیاق باصا آلمی، باری خلفه‌نڭ اوزی کبی زور ئیبده‌شلریگنه کروب اوطره آله‌لر ایدی. بارا تورغاچ مدرسه‌نڭ ترتیب نظامینه، تورمشینه (؟) اوره‌نه باشلادم. آنداغی نظاملر: نماز وقتنده طهارت آلو، نمازدن قالماو، یول اوستینه‌صوتوکماو، وباشقه‌لردن عبارت ایدی. بولار-نی براوره‌نب آلغاچ البته مدرسه‌ده طورو برآز جیڭله-

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

یدی. تگی واق مالایلر بلەنده طانشدم. مین مدرسەده بر اش قیلورغەده مجبور توگل، خلفه آرقاسندە هر آور- لقلن معفو ایدم.

مینم بار اشم، کونینه بررەت خلفه آلدینه باروب یارتی ساعت اوطروب کیتودن عبارت ایدی. بوده مجبوری ولازم بولغان براش توگل، بلکه اوز اختیارمده ایدی. مدرسەکه شول درجه الفت پیداء ایتدم، عزیز آنامده بیك سیرەك ایسمه توشه باشلادی. اوچ دورت آیدن صوڭ مینی آلورغه کیلدیلر. بودورت آی ایچنده اوقغان نرسەلرم شرح عبداللەنڭ «ضرب یضرب» سندن عبارت ایدی. اول وقتده اوقو شولای بولا تورغاندر دیب اعتقاد ایتکاچ بو اوقوومدن شادلاناغنه ایدم.

مین اویگه قایتوب کرکاچ ئەتی ئەنی قارشی چقدیلر. ئەنی قارشی چغو بلەن مینی قوچاقلاب آلدی. ایکی کوز- ندن یەشلرینی توگبده جیبردی. مین بیك کوب نرسەلر بتروب قایتقان رەوشدە، کیتکان وقتمدغندن باشقه راق بولغان ایدم. بتون اویدەگی نرسەلر مینی صاغنغان کبی بولغانلر، میندە آلارنی صاغنغانمن. چەیده ایچمی، بتون

Нац. библиотека им. А. Навои Респ... Узбекистан

اوی ایچندەگی نرسەلرنی قاراب چقدم. ظاهرا قاراغاندە بردە اوزگەرش فلان کورنمی ایدی. مین کیتکاندن بیرلی نیندی تبدلات‌لر بولغان، ئەنی بارچەسنی سویلەب بیردی. بر ایکی ساعت ایچندە کیتکان وقتمدغی کبی بولوب اورەنبدە کیتدم.

اصلدە اوقودن، مکتب‌کە دوام ایتودن مقصود حیات میدانندە اوزگنی آستقە قالدرماو، استقبال ایچون یەش وقتدە ئەزرلەنو بولسەدە، ئەتی ئەنی همدە استاذلرم آلای اویلی آلمیلر ایدی. شول سببلی مین کیلەچك ایچون ئەزرلەنورگە مدرسەگە باروب تیك یاتوب قایتودن باشلادم. بومینم بغتسزلکمنك برنچی آدومی ایدی. مینم صاف کوڭلمە، تازە قلبمە گوزل تربیە، علم، فن اورلغی ساچەچك اورنغە، خلاف طبیعت بولغان اورلقنی صالە باشلادیلر. استقبالم بر باد، اوزمنڭ خراب بولوومە سبب بولغان قارانغی یولغە صالوب جیبردیلر. آتا آنام (الله رحمت ایتسون) اوزلرنچە میڭاخیر خواه بولوب، چن قلبلری بلەن مینی کشی ایتارگە اجتهاد قیلەلر ایدی. مینی بر خلفە، بارا تورغاچ بر حضرت ایتوب کورەسیلری کیلولری

Национальная библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

سوزلرندن، فعللرندن معلوم ایدی.

— «الله قوشسه فلان یرده حمید خلفه، فلان آولده حمید حضرت بار ایکان دیکاننی، کوروب ئولساك ایدی» دیب دعاء قیله‌لر ایدی.

مین مدرسه‌دن قایتقانده یاز یتوب قارلر اری باشلاغان، کونلر جلنغان ایدی. بالا وقتده یاز، جه‌ی وقتلری اوین موسمی، راحتلك وقتلریدر. عمرنڭ بو وقتلری اوزیده شول یاز باشی، جه‌ی کونلری کبی عاقبتی مستور بولغان تورلی تورلی چه‌چکه‌لی اولانلر توسلیدر. اول وقتده هر نرسه‌ده برلنت، برتم بولا. حیاتنڭ، تورمشنڭ نی ایکاننی کوڭلگه کرتوب‌ده چغارو بولماغانغه مه‌نگو شولای راحت وشادلقده کونلر اوزار کبی بولا. شول جه‌یلرم ئلی همان ایسمده‌طوره، اول یازلرمنی، جه‌یلرمنی هیچ اونوته آلمایمن. ذاتا اول وقتلر عزیز عمره‌مڭده یازی ایدی. مین اول وقتده یاڭا اوسب چه‌چکه آطا باشلاغان «عمر ضایا» اوله‌نی توسلی ایدم. تیره یاغمده‌غی هر نرسه بر ئیبده‌ش، براوینچق بولا، میڭا هر نرسه دوست، هر ئه‌یبر میڭا کولوب قاری ایدی. مینی ایرته‌نگی تاتلی یقومدن

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

ماتور قویاش نوری اویاته ایدی. تەرەزە آرقلی کرکان یاز، جەیییللری بتونوجودمه تأثیر ایته، یقوملن اویغانغاچ جلبردەب تورغان تەرەزە پردەسنی قاراب بەر آز یاتا ایدم. شولای راحتلانوب یاتقانده آنام آچق یوزی بلەن یانمه کیله، مینی سویەدە ایرکەلی، یوونب کیینگاچدە تەملی آشلر آشاتب اختیارمه قویه ایدی. مین آشاب اویدن چغو بلەن ایشك آلداندەغی قوش قورتلر، مینی کوتب تورغان رەوشدە طورەلر ایدی. اوردەك قازلرغه تلەکانچه جیم صالغانغه کورە، آلارمینی یاراتەلر، مین چغو بلەن قچقرشه باشلیلر، آرتمدن قالمی کلەت یانینه چاقلی بارەلر ایدی.

قاز ببکەلرینك اوز آرەلرنده سویلەشولرنی، آلارنك تاتولقلرنی کوروب شولار توسلی بولوب کیتەسم کیله ایدی. آلار آزغنه بر اش بولسه تیزوك مصالحه قیلشقان کبی، بربرسینه: «قوی ایندی یتار، قوی! یخشی توریق» دیکان توسلی بولالر ایدی. آلارنی تویدرغاچ یالانغه کیته تورغان ایدم. اول وقتده میندن برده قالمی تورغان صاری أتم آرتمدن قالمی، قویرغن سلکوب کیله تورغان ایدی.

библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

یالانده مالایلر بله‌ن کون بویی یه‌شل چیره‌م اوستنده آونی ته‌گه‌ری، یوگرشه کوره‌شه‌تورغان ایدك. بزنڭ هرکونمز «لا یتغیر» بولغان قانون بوینچه کیتوب‌بارا ایدی. ماتور جه‌ی شولای بیك تیز اوتب کیتدی. کوز بولغاچ مینی‌دخی شول مدرسه‌گه آلوب باروب یابدیلر. بوقشده مینم‌عمرم شولایوق بوشقه اوتدی. تحصیل شولای بولا دیب اویلاغانغه عمرمنڭ اسراف بولووینی توشنمی، مدرسه‌ده هیچ آورلق کوڭلسزلك سیزمی ایدم.

بو یازغه قارشی کوتمه‌کان وقتمده مینی مدرسه‌دن آلوب قایتدیلر. کوتلمه‌کان بر وقتده، کیلوب آلولرینڭ معناسینه هیچ توشنمی ایدم. باری آبزی‌نڭ:

— «ئه‌نی آورب طوره، سینی کوررگه تلی، بیك صاغنغان» دیب ایتکان سوزندن قایتوومنڭ سببنی آزغنه آڭلی آلدم. اویگه قایتقاچ نی کوزم بله‌ن کوریم؟.. عزیز آنام توشاك اوستنده، حال ایچنده‌یاته. مینی کورووی بله‌ن تبسم قیلغان بولوب مینی قوچاقلادی. صالقونغنه ایرننی بیتمه تیگزدی. کوزندن توشکان یه‌شنی کورکاچ حیرتده قالدم. اوزمده بر شفقت، بریومشاقلق سیزدم. اختیارسز

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

کوزملن یەشلر تەگەرەب توشدی. آنام آقرینغنه:

– ایسان‌قایتدگمی بالام، مین شولای آوروب کیتدم ایدی، انشاءالله سینی کورکاچ ترلورمن، دیدی. لکن آنڭ سوزندن حرکتندن تمام امیدسز حالده ایکاننی آڭلاب بولا ایدی. ئەتی بلەن آبزی، باشقه بر کشی متصل آنامنڭ یاننده طورەلر، کیچ وکوندز آیرلمیلر، اوزلرنچه اوشکرەلر، توکرەلر، ئلله نیندی بیك عادی نرسەلرنی دوا اورنینه استعمال قیلەلر ایدی. لکن آلارنڭ هیچ بر فایدەسی کورنمی، ئەنی کوندن کون‌کیبه، بتەگنه بارا ایدی.

بر کون تون بلەن بیك تەملی یقوده یاتقان وقتمده آبزی کیلوب آقرینغنه:

– طورئلی حمید، طور! دیب مینی اویاتا باشلادی. مین سیسکانب کیتدم. مینی ئەنی یانینه آلوب چقدی. بو وقتدهئەنی بیچاره سوزلوب یاتقان، باشقه کشیلر تیره یاغینی ئەیلەندروب آلغانلر ایدی. هر برسینڭ کوزنده برامیدسزلك، برمأیوسیت بار ایدی. جیزنام هیچ بر توقطاوسز «یس» شریفنی اوقی، آنامه قاراب قویه ایدی.

НЦ, библиотека им. А.-З. Валиди Республика Башкортостан

بر آز تورغاج ئەتی مینی چاقروب ئەنی یانینه کیتردی.
ئەنینڭ کوکرا گینه یاقن باردم. ئەنی صالقنغنه قولنی چاق
کوتاروب اوستمه قویه آلدی. آرقامدن سویـگان کبی
بولدیده: زوراوس بالام، ملا بول، میڭا دعاچی بول.. دیب
قالدراغان طاوشی بلەن بر آز توصیەده بولدی. ایندی آنڭ
کوزنده یەش یوق، کیبکان، ایرنلرینڭ برده قوتی کوچی
قالمغـان ایدی. بیك صـالقن ایرننی اوك بیتمه تیگز
دی. آنامنڭ بو اوبـووی الڭ آقتق اوبووی ایدی. مین
بریـاق چیتـکه باروب اوطردم. مونـدن صوڭ آڭلاتور
آڭـلاتماس برایکی جمله سوز ایتـکان کبی بولدی. اوز
آندینه اوزی ایزلوب کیتدی. ئەتی مونی کورگاچ: بخیل
بول ایندی . . . . . دیدیده جلی باشلادی. آبزی جلی
باشلاغان ایدی. مین آلارنی قزغانب بواەگه چغوب کیتدم.
بر آزدن صوڭ پش پش سویلەشوب ـ «سوزوب صالورغه،
اوستینه آق نرسه یابارغه کیرەك» دیگان طاوشلرینی ایشتدم.
مین بولمه ایشگندن قاراغانده، ئەنی سوزلوب یاته ایدی.
دنیاغه کیلگاچ برنچی رەت بیك زور حسرة بلەن کوز
یەشنی توکدم.

۱۸۹۳نچی یل، ۱۵فیۋرال.

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

ئەنی وفات بولغاچ بزنڭ، خصوصا مینم تورمش بیك تیز اوزگـاردی. اویدە یەم فلان قالمدی. کوبدە طورمی ئەتی ایکنچی بر خاتون آلدی. ایندی مین بورنغی ایرکە حمید توگـل ایدم. نیچك طوغری کیلسە شولای آشاب، کون بویی بریرگەدە چقمی اشلەب یوررگە طوری کیلە باشلادی. مینی ایندی، قویاش نوری یقومدن اویاتمی؛ بلـکە اوگی آنامنڭ: «طور ایندی! نیشلاب یاتا طاغن، بایار بالاسی کبی!» دیگان یەمسز آچی طاوشی اویاتە باشلادی. آنامنڭ تەملی آشلری، قاتقان کومچ بلەن برایکی چنایاق چەیگە، اویناب یورووم، کون بویی اشلەوگە آلماشندی. اوگی آنام جلان توسلی اژغرب تورغـان نادان برنرسە بولغـانغە، اوگی بالانی قسو، نچار طوتونی تیوشلی برنرسە دیب بلکا-نگە کورە اول مینی تـلەگـانچە قسە، اورشە، ایزە ایدی. آنڭ اوستینە ئەتیگە ئەلەکلەب مینی بیك قاتی صوقدروب دە آلا تورغان ایدی. کوز یتوب مدرسەگە کیتو جنتکە کرو بلەن بر کورنە باشلادی. چونکە مین آندە بارسـام بر آز وقت تنچ طوروومە اشانا ایدم.

بر ایکی یل، جەی آولدە، قش مدرسەدە طوروبلەن

کونلرم اوزدی. ایندی آنامنڭ قسوی طبیعی میڭا آرتق ضرر بیره آلمی باشلادی. شولای بولسه‌ده اویده یه‌م تابمی ایدم. شونڭ نتیجه‌سی، تأثیری سایه سنده بویل یراق برشهرگه، قایتماس نیتی بله‌ن مدرسه‌گه کیتدم.

۱۸۹۵ سنه، ۱۵ سینتیه‌بر

۲

بو مدرسه بورنغی اوقغان مدرسه‌گه قاراغانده تر-تیبلیره‌ك، آزغنه آلده‌راق ایدی. شولای بولسه‌ده توسیع معلومات قیلورلق، حس بیررلك برنرسه‌ده یوق حکمنده ایدی. شول مدرسه‌ده اوقولا تورغان فنلرنی (طبیعی دینی) اوقوب بتروب شونده‌غی خلفه‌لرنڭ برسی کبی بولوب قالو، کوز توتقان نقطه‌م، غایهٔ آمالم ایدی. مونده بر یك هوس واخلاص بله‌ن جدی صورتده اوقورغه کرشدم. تحصیلde دوام ایدوب اوچ سنه عزیز عمرمنی شونده یاطوب اوتکه‌ردم. لکن بونده طورونڭ ضررنی بلوب مینی اویاتقه تورغان هیچ برنرسه‌گه تصادف ایتمادم. چونکه کوڭلنی قوزغاتورلق هیچ برنرسه یوق ایدی.

Нац. библиотека им. А. З. Валиди Респ. Башкортостан

۱۸۹۸ نچی سنه‌لر ایدی. حضرت‌نڭ تیره‌سی مرجع الشکل بولغانغه کوره آنده هر وقتده بیش اون دانه حضرت وملالرنی طوغری کیترر‌گه ممکن ایدی.

بر کون حضرت اوینده کوب ملالر جیلغانلر، بر کتاب توغرسنده سویله‌شه‌لر، آنڭ یازوچیسنی تکفیر تلعین بله‌ن مشغول ایدیلر. بواش مینم دقتمنی جلب قیلدی. بو چاقلی جسارت بله‌ن کتاب یازه تورغان بنده‌لرنڭ بارلغینه تمام ایسم کیتدی. شول کتابنی نیچوک بولسه‌ده ازله‌ب تابدم. برده قولمدن توشرمی بیك اخلاص بله‌ن اوقب چقدم. مونی یازغان کشی بر طرفدن قاراغانده بیك دوشمانم ایکنچی یاقدن قاراغانده بیك دوستم بولوب کیتدی. بو کتاب اوقغان صاین کوڭلنی قوزغاته، ئالله نیندی حسلر بیره ایدی. «مینی شیطان آزدروب بو کتابنی ماتور کورسه‌ته میکان ئالله؟» دیب اوزمدن اوزم قورقه باشلادم. بو کتاب قلبمه بیك نق کروب اورنلاشدی. مونی اوقغاچ باشقه شونڭ کبی کتابلر بولماس میکان دیب أزلی باشلادم. بو وقتلرده تاتارلر آره‌سنده اصول جدیده، یاڭا کتابلر مسئله‌سی باش کوتاره باشلاغان‌غه، قایده بار ساڭده بو

طوغریده برەر محا کمه ایشتورگه ممکن ایدی.

بر وقتده ترجمان غزیتەسی قولمه توشدی. موڭارچی مین اوز آنا تلمزده غزیته بارلغن بلمیده تورغان ایدم. مونی آڭلار آڭلاماس کوینچه تکرار اوقدم. موندن صوڭغی آنڭ باشقه نومیرارینی أزلەب یوری باشلادم. اول وقتده بتون شهرده ترجمان جریدەسنی بر ایکی گنه کشی آلغانغه کوره آنی قولغه توشرووی اڭ آغر مسئله ایدی. اول کشیلر عالی طبقەدن بولوب میڭا التفات ایتمکانگه کوره، ترجمانني توغریدن توغری آله آلمی بلکه کشیلر واسطەسی بلەن، چاق‌چاق قولغه توشره آله ایدم. آندەده بیك زور شرطلر بلەن بیك آزغنه وقتقه بیره‌لر ایدی. مونا شول ترجمان غزیتەسی، هم زمانینه کوره سیراك سیراك چغوب تورغان یا ڭا کتابلر مینی ایکنچی بر یولغه سوق ایته باشلادی. مدرسەده اوقلغان نرسەلرنڭ، مدرسەنڭ بیرگان روح وتربیەسینی چن کشی بولور ایچون یتمی ایکاننی آڭلای باشلادم. کوندن کون درسدن کوڭلم صوونه باره وبارغان صاین فکرم اوزکاره ایدی، هروقت شول اوزگەرش، یاڭالق توغریسنده سویلەشه باشلاغاچ

Нац. библиотека им. А. З. Валиди Респ. Башкортостан

شاكردلر، هم ئيبلەشلرم ميڭا ‹‹جديد›› ديب اسم بير كانلر ايدى. آلار بو اسمنى مسقل ايتو، تهكم اورننده استعمال قيلهار شونك بلهن مينى عارلاندرماقچى بولالر ايدى. لـكن مين بو اسم بلهن افتخارگنه ايته ايدم.

مينم كوڭلم اوزم بلمكان ئلله نرسەنى أزلى، ميڭاشونى تابارغه قوشه، هيچ بر وقتده تنچلق بيرمى ايدى. كيلهـ چكده ئلله نيندى ياقتيلقلر، بختلر، مينى قارشى آلور ايچون كوتبكده تورغان توسلى بولا ايدى. لـكن شـول وقتده روسچه اوقو، روس مكتبلرينك برەرسينه كرو خاطرمه كروب‌ده چقمى ايدى. مونه مين بو اورنده بر زور خطأ لق قيلدم. اوقغان مدرسەمده علوم دينيه مكمل بولغانده مين آندن اوقب چقغاچ، نيندى يول، ونيندى اش بـلەن معيشتمنى تأمين قيلونى برده اويلاماغانمن. تورغاندن بيرلى قولاغمه سڭوب بتكان، ملا بولو، حضرت بولوفكرى كوڭلمدن چغه آلماغان. ميڭا خير خواه بولغان بر كشى:

— افندم! ايندى سزگه مدرسەده ياتو يتار، اسـلام دينني، وآنڭ احكاملرنى بلكاچ آندن آرتغى برده كيرەك توگل. هربرمز فقيه، دينى عالم بولوب بتكاچ دنيا جهتنى

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

کم قارار. اخرتکه بار و ایچون شول علمنڭ بلەن عمل قیلساڭ کافی. ایندی دنیادەطورر ایچون دنیاعلمینی اوقو، فنلربلو، اجنبی تللەن خصوصا روس تلینی اوگرەنو کیرەك، مونا بو کوندن صوڭ روسچە اوقی باشلا! شوندەغنە سین ملتکە فا-ئدەلی بولوب چغارسڭ!.. دیب خیر خوا هانە توصیەدە بولندی. مین مدرسەدە آلغان تربیەم بوینچە:

— یوق ایندی افندم! مین علوم دینیەنڭ اسرارینە(؟) ایرشەسم، فروعاتلرینە قدی اوگرانەسم کیلە. نظاملی بر مدرسەدە اوقب علوم عربیەگە واقف، قران شریفنڭ تفسیرینی کوروب چغەسم کیلە. فنلرنی ایسە کیرەك قدری شوندە بلورمن. اصل مقصودم، بارغان یولم، دینی بر عالم بولوب شول یول بلەن ملتکە خدمت ایتودر، دیە مقابلە ایتدم. بو مقابلەمنڭ خطأ ایکانینی اوچ یل صوڭندە بیك آچق بلدم.

شول افندیدن باشقەمینی یولغە صالوب جیبروچی بر مرشد، برئیبدەش طوری کیلمادی. بووقتدە روسیە مسلمانلری آرەسندە جدید، قدیم نزاعلری تمام طامر جەیکان، قایدە بولسەدە بو مسئلە آز ماز کرگان ایدی. مین جدید

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

لك طرفداری ایدم. بتون تیره یاغمدغی ئیبده‌شلرم اوز
لرینڭ تربیه‌لری اقتضاسنچه یاڭا نرسه‌لرنڭ هر برسینه
نفرت کوزی بلەن قاراب اول یولداغی کشیلرنی تکفیر
قیلورغه حاضر طورالر ایدی. شولارنڭ سؤ تأثیری،
آلکدن کورکان تربیه‌منڭ ضرری میڭاده تأثیر ایتدی.
ملتمزنڭ اوزکارووینی چن کوڭلم بلەن تلەسەمدە روسچه او-
قونڭ لزومنی بلورلك درجه‌گه یتمکان ایدم. اوقغان یاڭا
کتابلرنڭ تأثیری ایله مین حضرتکه وخلفه‌لرگه بولغان
مناسبتمنی تمام اوزدم. آلار مینی هلاك ایته تورغان کشی
لر توسلی بولوب کورنه باشلادیلر. چونکه آلارنڭ تعلیم
وتربیه‌لری، دین اسمندن اورەتکان نرسه‌لری مینی تمام
یالقدرغان، بو یول بلەن اوقودن بیزدرکان ایدی. بتماس
توگنماس واق مسئله‌لر باشمنی واتقان، شولارنڭ سؤ تأ-
ثیری اولارەق، واق مسئله‌لر بلەن چوبالغان بورنغی کتا-
بلرگه تمام دوشمان بولغان ایدم. اوچی قریی بولماغان
فروعاتلر، چیتی کورنمکان، بربرسینه تعلقلی بولماغان
واق مسئله‌لرنڭ باشلرینه‌یته آلماوومه اشانغان ایدم. درس
که اوطروب استاذ آوزندن بو مسئله‌لرنی ایشتو یورا کمنی

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

یاره، وجدانا معذب ایته، آچوومنی کیتره ایدی. بونرسه‌لرگه بولغان نفرتم، استاذلرده بولغان آڭسزلق مینی تیك تورماوغه مجبور ایته ایدی. بزنڭ آنده بولغان تحصیلمز بلو، مسئله‌لرنڭ، علم‌نڭ حقیقتنه توشنو توگل، بلکه بر عادت، اهمیتسز بر نرسه‌گه باش واتو، نهایتسز بر قارانغیلققه چومو ایدی. اوقغان نرسه‌لرینڭ اهمیتی، بر تین‌لك بولسون ثمره وفائده‌سی کورنمکاچ مونده اوقودن یالقدم.

اوزمچه اڭ یخشیراق بر مدرسه‌گه باروب، نیگزسز بناء قیلنغان تحصیلمنی نیگز اوستنه قوروب فائده‌لی صورة‌ده تمام ایتمك، اسلام دینینڭ حقیقتنه توشنمك ایدی. بوقدری عمر اسراف ایتکان، باشمنی واتقان علمدن بره‌ر فایده چغارلق بولسون ایندی دیب اویلی ایدم. یوغاریده ایتکان روشچه مین شول اوقوودن بره‌ر فائده امید ایته ایدم. اوچ سنه‌دن آرتق تورغان بومدرسه نی تاشلاب «ق» شهرنده‌گی اڭ مشهور بر مدرسه‌گه باردم. بر قدری آنده تورغاندن صوڭ آرتق فائده بولماسن بله باشلادم. اسلام دینینی برده خرافات قاتشدرمیغنه تعلیم ایته تورغان روسیه‌ده بر مدرس و بر مدرسه تابوودن امید منی اوزدم.

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

بوتوغریده بولغان فکرمنڭ خطاٴ ایکانـنی بـیك آچـق آڭلادم. فن بلەن دین برگە بولماسەلر دیـن اسـلامـنڭ حقیقتینە توشنو محال ایکاننی بلدم. فنون جدیـدەدن اورتا درجەگنە بواسەدە معلومات بولماسە دین علمی بلەنگنە چن کشی بولوب چغو بیك یراق ایکانینە ایمان کیـتردم. چن روحانی، چن دین عالمی بولو ایچون تاتار مدرسـەلری کافی توگل بلـکە آندی مدرسەلردە تعلیم ایدرلك کشیلر نڭ یوقلغنی اویلی باشلادم ایـندی مدرسـەدن چـغوب روسچەنڭ، فننڭ الفباسندن باشلارغە طوغری کیلـگانـگە کورە آنی اویلاو بیك آغر مسئلە ایدی. خصوصا اول یولغە کروب کیتارگە بردن آقچە یوقلغی، ایکنچیدن یـەشمنك برآز کیتووی مانع بولوب کورنە ایدی.

ایندی باشقە بردە چارە بـولماغاچ ترك ادبـیاتی، ترك تلندەگی فنی کتابلر، ورومانلر، بورنغی اسلام محرر لرینڭ مشهور اثرلرنی اوقوبلەن عمرمنی اوتکارە باشلادم بویولم مینی مقصودمە یتکرە آلورلق بولماسەدە، بوکتابلر روحم ایچون آزق بولورغە، مینی کشی ایتو طرفینەسوق ایتارگە، صاتاشوب بتکان فـکرمنی طوغری یولغە آلوب

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

بارر غه یاردم ایته آلالر ایدی. بولارنی اوقیقنه استقبالم
قائمین ایتلمکاننی بلسه‌مه، باشقه چاره بولماغانغه کوره
هیچ بولماسه بولار آرقلی دنیاده بارلغمنی، عالم اسلامنڭ
نی یولده ایکاننی، بلورمن، مدرسه‌ده یاتوب بوزلغان
طبیعتمنی توزه‌تورمن دیب امید ایته ایدم. شول جهتلردن
قاراغانده مقصودمه برآز موفق‌ده بولدم. مین بولار
آرقلی: دنیاده طورر ایچون بزنڭ بوکونده‌گی طورمش،
کیتش، تحصیل، تربیه‌نڭ یتمکاننی، دین بله‌ن معامله عاد-
تلر، خرافاتلر قاتشوب آیروب آلغیسز برحالگه کیلگاننی
آز بولسه‌ده آڭلی آلدم. شولار آرقلی دین اسلامنڭ
اصلی نرسه‌لردن عبارت بولغاننی، آنڭ ساده وعای
لگننی اوگراندم. دین بله‌ن صاد و ایتوچیلرگه قارشی
توشوب بر ملتنی هلاکتدن قوتقاررغه اجتهاد ایدوچیلرنڭ
برسی یعنی شولارنڭ بر اعضاسی بولونی اوزمه بورچ
توسلی کوردم.

مدرسه‌دن آلغان نرسه‌لرگه اوزمنڭ تیرب، چوبله‌ب
جییغان بارلی یوقلی معلوماتمنی قوشقان کوینچه مدرسه‌گه
ایسانله‌شب چغوب کیتدم.

۱۸۹۹ نچی یل، ۱۷ نچی آوغوست

Нац. библиотека им. А-З. Валидова. Башкортостан

فکرم چوبالغان، اوتکان عزیز عمرگه اوکنکان بر وقتده توغان ایلـگه قایتورغه طوغری کیلدی. متصل بش یل چیتده یوروب بویم، کیوملرم اعتقادو اخلاقم تمام اوزگارگان ایدی. مین کیتکان وقتده‌غی حمید توگل ایکانمنی اوزم ده بیك آچق بله ایدم. تیمر یول استانسه سندن اوزمزنڭ آولغه آت بلەن باراچق ایدم. معارفنڭ تجسم وتمثل ایتکان علامتندن بری بولغان تیمر یولدن آیرلوب آت یورشی بـلەن بـارو کوڭـلمه بیك نق تأثیر ایتدی. مین ایندی معارفسز، جهالـت بلەن قاپلانغان بر آولغه باره ایدم. آنده منم فکرم، اخلاقم نفرت بلەن تلقی ایدلەچەگنی توشنه ایدم. کون بویی بارغاچ کیچکه قارشی آولمه یاقنلاشدق. چیتدن قاراغانده آولنڭ اوزگارگان یری برده کورنمی، فقط بر مسجدکنه آرتقانی بلنه ایدی. یالانلر، باصولر، آولنڭ تیره یاغنده‌غی آغاچلق و أرەمەلر بیك محزون وحسرتلی صورتده کورنه‌یلر. آلار یالقاو بر خلقنڭ قولنده قالغانلقلری ایچون اوکنکان توسلی، مینی کورکاچ جلاغان بر رەوشده قارشی آلدیلر. کچکنه وقتده یورگان یرلرم مینی صاغنغانلر، مینده آلارنی صاغنغان ایدم. مین بو یرلرده آوناغان،

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

اويناغان، صاف هوالرنی ايسكه‌گان ايدم. بورنغی وقتلر
برسی آرتندن برسی كيلوب بوكونگی كبی كوكلمدن
كيچوب كوز آلدمه كيله‌لر ايدی. آولغه كررچاقده بزنك
آولنك زيارتی بار ايدی. عزيز آنامنك قبری شونده
بولغانغه كوره مين آنده توشب قرأن اوقب كيته‌چك بولدم،
اول مينی قبرندن قاراب ياتقان، مينی كوره‌سی، اوبه‌سی
كيلكان توسلی كورندی. اول روحانی عالمده بولغانغه كوره
فكرم اعتقادم اوز كاروينه، كيوملرمنك باشقه‌لانوويدنه
ايسی كيتماس كبی بولا ايدی. آنامدن آيرلغان وقتده
حياتمنك اون بشنچی يازی ايدی. ياز كونده ماتور هوا
ده ياڭا چه‌چكه آتقان بر اوله‌ن كبی ماتور بالقوب طوره
ايدم. بوكون ايسه حياتمنك يگرمی اوچنچی كوزيدر.
مينده‌گی اوزگارش ياز بله‌ن كوز آره‌سنده‌غی آيرما كبيدر.
بوكون آنام مينی كورسه، بلمام طانور ايدی ميكان؟ مقبره
ياننده اوزغانده آنامنك قبرينی زيارت ايدوب يوزمنی
توفراغينه سورتمك، كوزمدن ايكی اوچ بورتك وتامچيغنه
يه‌شمنی قبر اوستنده‌گی اوله‌نلرگه طامزماق غاية آمالم ايدی.
مقبره ياننده آتلرنی توقطاتوب سكوت، وقار، ادب بله‌ن

Нац. библиотеки им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

ئولكلر آرەسينه كروب كيتدم. آستلرينه برەر كشيني آلوب قالقوب ياتقان صارغلت توفراقلر، قبرلر اوستنده گی زور زور طاشلر: حيات صوڭنده ئولوم طرناغی بلەن هلاك بولوب یر آستينه كركان بيچارەلرنی ايسكه توشرە ايدی. قبرلر آرەسندن آقرينغنه یوروب آنامنڭ قبری يانينه باروب يتدم. بوكونده یر قوچاغنده ياتا تورغان آنامنڭ قوچاغنده قسلوب تربيەلەنگان، «بو بالام بر ملا بولور ئلی» ديب تفائل بلەن مينی سويكان وقتلری كوز آلدمه كيلدی. آنامنڭ قبری برحرابه حالينه ئەيلەنگان، یربلەن تيگزلەنو درجەسينه يتكان، قبر اوستنده اوسكان اولەنلر قوروب صارغايه باشلاغان، كونلرچه دوام ايتكان يغمورلر بلەن قبر اوستی شادرەلانغان ايدی. اوزمنی قبر اهللرندن برەوسی كبی حس ايتكانم حالده آنامنڭ قبری يانينه باروب اوطردم، حالسزلەندم. طنم بتدی، قالطری باشلادم، كوزم يەشلەندی. اوچ دورت مينوت قدری تو-فراق اوستينه قاراب حسسز برحالده تيك اوطردم. قالترا غان بر طاوش بلەن، آياتلرينی اوزەاوزە سورە «تبارك» نی اوقوب آنام روحينه باغشلادم. نيچه يل چيتده یوروب

قایتقاچ عزیز آنامە آلوب قایتقان هدیە وبولەگم شول مبارك سورە بولدی. اوستمە لازم بولغان زور بر بورچنی اوتەگان، آنامە بر خدمت کورسەتوب آنامنڭ رحمتنی ایشتکان کبی بولدم. بتون مقبرە اوستندە سکونت، طنلق. فقط بر بوز تورغای موگلانوب صایری، بتون قبر اهللری اسمندن الهام بلەن میڭا جواب بیرە، ومنم حسرتمە، کوز یەشمە اشتراك ایتکان توسلی بولا ایدی. قبر یانندن قوزغالەسم کیلمی ایدی. چونکە آنام: « قایدە کیتەسڭ؟ بالام، منم قبرم یانند، آنچق شول قدری گنە طوراسڭمی ؟ . . . بر آز اوطور، کورکان کبی بولایم. اویگە قایتساڭدە آنە ایدی بورنغی توسلی یەم یوق، سینی آنە آچق یوز بلەن قارشی آلوچی بولماس» دیکان کبی بولا ایدی.

آە عزیز آنام! بنم حسرتم اویگە قایتوب کرکاچ سینڭ یوقلغڭ بولەچق. اگر سین بولساڭ ایدی . . . مین بولای حسرتلی ومضطرب صورتدە اویگە قایتوب کرماس، بلکە شادلق بلەن قایتوب کرەچك ایدم. . .

آنا محبتی نی چاقلی کوچلی بو؟ . . حالبوکە توسنی، صورتنی بویلە اونوتا یازغانمن. آنام وفات بولغان وقتدە

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

مین بر بالا ایدم. کوز قاراشلرینی، یوزینی، توسنی، چەچلرینی شول حیاتندەگی کبی کو کُلمدە قالدرە آلماغانمن. آنامنڭ صورت وگودەسی طومان آرقلی کورنگان برخیال وشەولە توسلیگنە خاطرمدە طورە. بر آز تفکر، واویلاغانمن صوڭغنە صورتینی خاطرلی آلامن. یراق بر یردە، بیوك طاولر آرەسندە، اونوتلمش متروك بر آولدە آورغان، ئولوم طرناغی آنی شوشی یردە اوچراتقان، وهلاك ایتکان...

آە آنام!.. تصادف و«قدر» سینی بر طاشدن محروم ایتکان، متردد بولغانم حالدە قبرڭنی چاق أزلەب تابدم. خیالم بو وقتدە زیارتلر آرەسندە یوری. اوچودن قناتلری طالغان بر قوش، یاکە اوت تیرەسندە یوری تورغاچ اوتقە توشکان بر کوبەلەك توسلی عاجز بولوب قبرڭە توشە...

ایکی کوزم،قارە بختم کبی بو قارە توفراقلرغە تکەلگان، دائما، یەش توگوبلەن مشغول. کم بلە؟. ایندی سینی هرکم اونوتقاندر. احتمال قبرڭنی کیلوب کوروچی، بر قطرە یەش توگوچی‌دە یوق‌در.

اوزمنی اوزم اونوتوب مین‌همان قبر یانندە اوتراچق ایدم؛ فقط کوچرنڭ:

- «ئەيدە ايندى شاكرد، تيزرەك!» ديكان طاوشينە اويانوب كيتدم. توبانلك بلەن آنامنڭ قبرينە ايسانلاشوب آقرينغنە طوروب كيتدم. كوچر آتلرينى بيك شەب قووا لاب قنغراولرنى شاڭغراتوب آولغە كروب كيتدى.

آول منم كوزمە ايكنچى بر قبرلك توسلى كورندى. حيات اثرى، مدنيت علامتى، كوڭلگە شادلق بيرە طور غان هيچ بر نرسە يوق ايدى. مين كيتكان وقتدە ياڭا طو غان بالالر يوگرشب اويناب يوريلر ايدى. مينى كوركاچ «آنا بر روس كيلە» ديب قاتقان بالچق بلەن آتلرغە ارغتوب قالديلر. اورام بويندە تزلشوب لەچتيت صاتوشب اوطرغان صاقاللى آغايلرمينى تانوميلر، قنغراو طاوشينى ايشتكاچ «لعنةالله على القوم الكافرين» ديب اوقنەلر ايدى. اورام طولغان أتلر پر توزدروب اورب قارشى آلديلر. گويە مينم آولغە قايتوب كرووم بتون آولنى قوزغاتدى. كوتلمكان بر واقعەنى چغارغان كبى بولدى.

اويگە قايتوب كركاندە ئەتى اويدە يوق ايدى. اوگى آنام مينى كوركاچدە آغاروب كيتدى. اوزمنى چيت بر كشينڭ اويندە، وقتچە توشكان مسافرلرچە حس ايتدم. تەرەزە يانينە

Нац. библиотека им. А. З. Валиди Респ. Башкортостан

شوندوق کشیلر کیلوب جییلغانلر. اوز آراسنده «عارفنڭ
مالایی قایتقان ایکان، چیتده کوب آزوب توزوب یوردی
ایدی یتار» دیب منم حقمده تورلی محاکمه‌لرده بولالر ایدی.

بتون اوی ایچنده‌گی نرسه‌لر مین کیتکانده‌گیگه قارا
غانده آلشنغان، ترتیبسزله‌نکان ایدی. کوسلمه الڭ أللك
آنامنڭ بولماوی کیلوب توشدی. اول ایندی مین قایتقاچ
نی قدر شادلانوب یورر، ئولتره‌ب نیشلارگه بلماس ایدی.
اویلادم، اوفله‌دم. کوزمه دخی یه‌شلر کیلوب طولدی. بر
أرلی بیرلی یورکان بولدم. بر ته‌ره‌زه‌دن باروب قاراغان
بولام. آبدراغاچ بر کتاب آلوب اوقی باشلاغان بولدم.
کتابنی اوقیمن، لکن بر ده‌توشنمی ایدم. بر آز وقت
اوتکاندن صوڭ ئه‌تی قایتوب کردی. اورنمدن طوروب
قارشی باروب تعظیم بله‌ن کورشدم.

ایسانلك، صاولق صوراشوب بتار بتماسدن منم
چیتده یوروومدن عدم ممنونیتن، دنیا کوتولرنڭ آورلغنی
بلدره تورغان سوزلرینی أیته باشلادی. چه‌ی حاضرلانغاچ
چه‌ی تیره‌سنده اوطردق. مین نرسه ایتورگه‌ده بلمی حیران
بولوب اوطره ایدم. اوگی ئه‌نی: «چیت‌ده تیك یوروب

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

مونده ئەزر دنیاغه قایتوب کرکان» دیکان توسلی یوری ایدی. بولارنڭ حرکتندن، سوزلرندن مونده بر هفتەدن آرتق توره آلماسمنی سیزه باشلادم. چەیلن صوك قردەشلر، کورشیلر کورشورگەکیله باشلادیلر. آلار آول‌ده تورغاچده ئلله نرسەلر بتروب تورغان کشیلر رەوشنده اوزلرنده بر آرتقلق بارلغنی سیزدرەلر. میـن چیت‌ده ایمش تیك یورکانمن؟.. شونی اویلاغان کبی بولالر ایدی. اوزلرینه کوره توگل، بارچەسی کشیلكنی دعواقیله‌لر ایدی.

بو، تون نیچوکده اوزوب کیتدی. ایرتەن توروومه تیره یاغمه قارتلر، آق صاقاللر کیلدی‌لر. بولار منم آلدمده گلەن اوزلرینه تعلقلی‌واق نرسەلرنی سویلەب منم ایچمنی پوشرەلر ایدی. مین اوزمنڭ شول کوندەگی فکرم بوینچه برەر مناسبت بلەن دنـیالرنڭ اوزکاروودن، علم هنرنڭ کیره کلـگندن سوز باشـلاسام آلار: «مونه مونده قایتوب دنیا کوتب قاره ئلی، شونده کوررمز، آلای‌چیتده یورکانده بیلك یکل توسلی بولسەده مونده قایتوب‌دنیا کوته باشلاساڭ آلای‌اویلاغانچەبولمی اول انم» دیکان‌بولالر ایدی.

آول خلقی منم علممنی تقدیر ایتەر اورنده «عارفنڭ

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди. Башкортостан

مالایی چیتله یوروب روس توسلی بولوب قایتقان» دیبکنه قویه‌لر ایدی.

آولده ملالر مجلسنده بولورغه طوغری کیلسه اول مجلس ئولمدن آور بولا تورغان ایدی. آلارنڭ آره‌سندن بر خفت‌لیره‌گی کوکرا گن کیروب طاماغن قروب:

– «عجب بوابن عابدین‌ده عالم‌کشی بولغان» دیب آنڭ بر جزئی – طحی روایتنی اوقغان بولوب اورتاغه بر مسئله صالوب باشقه‌لرنی قوزغاتوب قویه، ایکنچیلری شونی تورلی یاقغه بورغالاب، آنڭ سوزلرینه تأویل‌لر شرح‌لر ایته باشلیلر، آخرده علم مجلسی گوله‌ب تورغان بر بازارغه ایله‌نه ایدی. آره‌دن برسی گویه منم علممنی صناماقچی بولوب: «چه ملا حمید، بومسئله‌ده سین نی ایته‌سڭ؟» دیب سوزنی میڭا بوروب بو اهمیتسز مسئله گه مینیله قاتشدرماقچی بولالر ایدی. مین طبیعی بویله جزئی واق نرسه‌گه اهمیت بیره‌سی کیلمگانگه آنڭ سوزینی التفاتقه آلمی تبسم بله‌ن‌گنه جواب بیره ایدم. آلار منم بو سکوت بله‌ن مقابله ا تدوومنی نادانلققه حمل قیله‌لر ایدی.

مجلسنڭ ادابنی رعایه قیلوب کیره‌کلی وجدی‌مسئله

توغرسنده سوز باشلاسام آلار بارچه‌سی قارشی توشکان بولالر، منم ادب بله‌ن قچقرمی سویله‌ومنی قورقاقلغمدن دیب بله‌لر ایدی. بارا تورغاچ مینده اوزلرینه قارشی مقابله، اوزمنی مدافعه قیله باشلادم. آلارنڭ چغارغان توز قابو، استنجاء قیلو مسئله‌لرینڭ اهمیتسزلگن، اول نرسه‌لرنی دین اسمندن سویله‌و دین‌گه جنایت ایکانلگن دلیل‌لر بله‌ن جرح ایته تورغان بولدم. طبیعی منم بو سوزلرم آلارغه آور بولوب به‌رلدی. آلار مینی سوز بله‌ن جیڭه آلماغاچ باشقه یولغه کیتدیلر. اوّلده مینی دینگه اوشانمی دیب خلقلرغه سویله‌و، بناءعلیه دین‌گه اوشانماغاچ دهری بولووم بله‌ن حکم ایتو ایدی. آلارنڭ بو آور واورنسز حکملرینه برده اهمیت بیرمی، آنلڭ ایچون برده آچولانمی ایدم. فقط آلار اوز-لری شول سوزلری بله‌ن زور موفقیت‌که ایرشکان صورتده کورنوب یوره‌گمنی یاندره‌لر ایدی. دین اسلامنی قوللرنده قامر توسلی اوه‌له‌ولرینه، چی تیری ره‌وشنده تله‌سه‌لر نیچوک تارتوب یورتولرینه وجدانا معذب بولا ایدم. بعض وقتده «تله‌سه‌لر نیشله‌سونلر؛ مین بولار بله‌ن دایما برگه طوره‌چق توگل، نیک صوڭ مین بولار بله‌ن طالاشوب باشمنی واطام؟»

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

دیکان اویغه توشه ایدم. ئەتی بیچاره:

– «بالام ایندی خیرلی بولسون. بزگه قاراغانده بو رەوشده یورووك برده یخشی کورنمی، بو چاقلی اوقب روس توسلی بولغاچ ملالرده یاراتماس شول . . » دیب منم ایچون قایغرغان بولا ایدی. کشیلر دایما اوزلری بلمگان، توشنمگان فکرلرگه نفرت کوزی بلەن قارایلر. جهالتلکلری سببلی بو اشلرنی معذورده بولسونلر. لکن چن کوڭلدن قایناشوب چققان سوزلرگه التفات قیلماولری، آزغنه اولسون محاکمه قیلماولری توغرسنده معذور توگلدر. ئەتینڭ منم ایچون قایغرووی، مینی اوزنچه یورتورگه اجتهاد ایتووی اورنسز ایدی. آنڭ شولای حسرتلەنووی اورنسز بولسەده موڭا اوزم سبب اولغانغه اوزمده بر قایغی حس ایته ایدم. هم ئەتیگه:

– ئەتی، سز زنهار منم ایچون اورنسزغه حسرتلەنمەڭز. دین اسلامنڭ نرسەدن عبارت بولغاننی، آنڭ مقدس احکام امرینی بیك بلەم. مسلمانلق بز اویلاغانچه کورنش بلەنگنه توگل، بلکه کوڭل بلەن بولا تورغان اش. اسلامنڭ اڭ عالی بولغان قسمی بزده طاشلانوب آنڭ اڭ واق جزءی

نرسه‌لریگنه قالغان، بورنغی وقتده‌غی مسلمانلر طبیعی شو-
شی بزنڭ آول کشیلری توسلی سونگان، ئولگان یوراك بولماغان
لردر. هم مسلمانلق شولای بولورغه‌ده تیوش توگل. سز
نیچوك تموغدن قاچوب جنت‌كه كررگه تلیسز، میندە شولا-
یوق اوتدن قورقه‌من» دی طورغان ایدم. ئه‌تی:

— «صوڭ بزنڭ حضرتلر بولارنی بلمیلر میكاننی؟
نی ایچون آلار برده سین ایتكانچه یورمیلر؟» دیكاچ، مین:

«آلار اوزلریده مسلمانلقنی شوندن عبارت دیب
بله‌لر. بو توغریده سز آڭلامی تورغان سرلر بار. فكر
منی، مقصودمنی، دین طوغرسنده‌نی كبی اعتقادده بولغا
نمنی بیك تیزگنه سویله‌ب بتره آلمامن... توغریسی مین
دین اسلامنی سزدن آرتغراق احترام ایته‌م. شول دینده
بولووم بله‌ن افتخار قیله‌م. لكن سز بلگانچه توگل. سز
میڭا نی كوز بله‌ن قاراساڭزده آنڭ ایچون خاطرم قالمی.
ذاتا دین توغرسنده خاطر صاقلاشوبده بولمی. سزگه بیك
سیوكمسز كورنسامده مین دین توغرسنده سز اویلاغانچه
بولا آلمایمن. سز میڭا آتا بولو، مین سزنڭ تربیه‌ڭز سا-
یه‌سنده اوسووم جهتندن قاراغانده سز میڭا هروقتده محترم

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

سکز. سزنڭ خاطرکز قالو طبیعی منم ایچون بیك آغر
بولوب کورنه» دی ایدم. ئەتی:

— «یوق ایندی بالام، شولای بولسەدە. . .» دیدی.

عوام خلقی اوزی یاراتمی تورغان نرسه توغرسنده مقا
بلە ایتە آلماسە «یوق ایندی شولای بولسەدە. .» دیب‌عدم
رضالغنی بلدرەدر. ئەتیدە مینم سوزلرمدن رضا بولماغا-
نلغنی «یوق ایندی» بلەنگنه بلدردی. موندن صوڭ مینده
سکوت ایتدم. ئەتینڭ خطا یول بلەن بارغانلغینی بلدررگه
لزوم کورمادم. چونکه بر قارتقه خطاسنی کورستماك، و آنڭ
اویالووینی کورمك بر یەش کشی ایچون بیك مشکل‌اشدر.
ئەتینڭ کوڭلی بیوق، خاطری صنق کورنگاچ سوزمنی
ایکنچی طرفقه بوروب «ئەتی یوق ایچون قایغرماگز ئلی.
یەش وقتده سزده شولای قزو بولغانسزدر. بارە بارە آولدە
کوبرەك تورغاچ مینده شولای بولورمن، عفو ایتگز» دیدم.

ئەتی جلمایوب کولوب:

— یوق بردە خاطرم قالمی، ئلی تیك خلق تورلی
سوزلر بلەن باشمنی أیلەندروب بترە. شوڭا کورە بر آز
خلق اوڭغایینە طوررغە کیرەك دیب ایتەم، دیدی. آولدە

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

Национальная библиотека
имени Ахмет-Заки Валиди

تورغانده کونلرنی اوزدرو بیك چیتن واوزون بولدی. بتون نرسه‌لری بلەن کریه کورکان آولمەم بر هفته‌دن آرتوق قالونی کوڭلم استه‌می ایدی. کوڭلم تیزره‌ك شهر عالمینه بارونی تلی ایدی. بناءً علیه بر هفته‌دن صوڭ بر مناسبت بلەن ئەتیگە:

— ئەتی ایندی میڭا کیتار وقتم یتدی. تیزدن تحصیل وقتی بولغانغه کوره آنده باررغه کیرەك، دیدم. ئەتی بو سوزمنی ایشتکاچ اوزگاردی.

— «اول نی دیکان سوزڭ؟ . ایندی چیتم یورووڭ یتار. آدم کولدروب یوررگه یاراماس. دنیا کوتەرگە کیرەك، شول اوقووڭ آرتغی بلەن یتار» دیدی.

— مین ئلی اوقونی تلیمن. اوقغان ایچون کولـگان کشیلر کوله بیرسونلر. وقت یتکاچ دنیا کوتەرمن، دیدم. بو توغری‌ده ئەتی بلەن آرتوق مباحثه قیلشونی لزومسز کوردم. ئەتی نی ایتسه‌ده ایتسون دیب قطعیا کیتارگه قرار قیلوب یول حاضرلقلری کوره باشلادم.

ئەتی اوزی اویالغاندر ایندی شونڭ ایچون ایکنچی بر کشیگە شول سوزلرنی ایتورگە قوشقان: «ایندی چیتکە

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди респ. Башкортостан

کیتووینه برده رضالغم یوق. مین آنی فلان کشینڭ قزی (آولده نادان بر قز) بلەن ئویلەندررگه اویلاغان ایدم. منم رضا لغمنی تلەسه آولده قالوب شول قز بلان ئولەنسون».

مین: «بالا، آتاسینڭ کوچلاووینه، امرینه اطاعت ایتارگه تیوشلی بولسەده، آنڭ هر بر امرینه بوی صنونی اوزمه بورچ دیب بلسامده بواورنده مینی معذور کورسون، اطاعت ایته آلمایمن. معیشت بابندن خبردار بولماغان بر قزنی آلووم محال درجەسنده بر اش. مین اول قزنی آلوب آنڭ بلەن برگه طورو توگل، آنڭ کبی قزلرنڭ تاتار ملتنده بولووینەده راضی توگلمن. بناء علیه مینی قولمدن کیلماس اشکه تکلیف ایتماسون. طبیعت وتربیەسی باشقه بولغان بر قز بلەن معیشت عالمینه کرووم کوڭلمەده کرگان نرسه توگل. بو اورنده میڭا اوبکەلەماسون» دیدم.

بو اشدن صوڭ ئەتی بلەن برگه اوطرغانده، ئەتی منم یوزمه کوتارلوب قارامی، آچق یوزینی کورستمی «تلە سه قایده کیتسون ایندی» دیگان کبی معامله ایته باشلادی.

چنلەب تیکشروب قاراغانده بو اورنده مین عیبلی توگل ایدم. آتام تکلیف قیلسەده آتا باباسندن تربیەسز

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

کیلگان بر فامیلیه‌دن قز آلوب استقبالمنی خراب ایتونی وجدانم قبول کورمی ایدی. ئه‌تینڭ تلاگی بله‌ن یورگان وقتده منم قورغان پلانلرم، توتقان مسلکم یمرله‌چك‌ایدی. مین بو فکرلر بله‌ن ئه‌تی‌نی حسرتکه صالغانمنی آچق بلسه‌مه، اول ایچندن «مونا بالاگنی اوقتدگده ایندی، اوزگه‌ده التفات ایتمی» دیب اویلاسه‌ده بر نرسه بلمگان بر قز بله‌ن ئوله‌نووم محال ایدی.

ئه‌تی بله‌ن کونی‌تونی سویله‌شه تورغاچ بر آز رضالغنی آلدم. الڭ آخرده:

- «یاری ایندی خیرلی بولسون. الله بختگنی یارقیلسون، توفیقلی بول!» دیدی. خدمتچی‌نی چاقروب: «آرباگنی مایلا! آتلرنی جیك! حمیدنی استانسه‌غه آلوب باررسڭ» دیدی. ئه‌تی‌نڭ بو سوزلرنی ایشتکاچ بر جهتدن شادلاندم، برطرفدن بیچاره‌نی قزغاندم. چونکه ئه‌تی اوز فکرنچه مطلق مینی یخشی ایته‌سی، یخشی ایتوب کوره‌سی کیله در ایدی. هر نه ایسه ئه‌یبرلرمنی جییه باشلادم. ئه‌تی بله‌ن کورشوب، فاتحه‌سنی آلوب آرباغه چغوب اوطردم. بز چغوب کیتکانده ئه‌تی بیك کوڭلسز طوروب قالدی.

Нац. библиотека им. А. З. Валиди Республики Башкортостан

زيارت يانندن اوزغانده آتلرنى طوقتاتوب آنام قبرينه باروب قرآن اوقدم. كوڭلم دخى يومشادى. كوزمدن يه‌شلرمنى توكدم. ئه‌نى مينم بولاى كيتوومنى، ئه‌تينڭ سوزنى طـڭلاماغانلغمنى ياراتماغان كبى بولا ايدى.

بو يرگه ايندى مه‌ڭگى قايتماس كبى بولوب آنامنڭ قبر توفراغـينه يوزمنى سـوردم. قبردن چاق آيرلوب چغوب آرباغه باروب اوطردم. ايكى كوزمنى طومان قاپلادى. اوزمدن، بتون دنيادن ممنون توگل ايدم. اوى درياسينه باطوب نيچه چاقرملر كيتكانمنيده بلمادم. نى چاقلى طرشسامده خيالدن چغه آلمادم. كوچر ئلله نرسه سويلى، سؤاللر بيره. آنڭ سوزلرينى برده آڭلامى ,,شولاى،، غنه دى ايدم. كوب سؤاللرى جوابسز قالا ايدى. مينى بيك تيران اويدن پويزد طاوشيغنه اوياته آلدى. استانسه غه باروب پويزدغه اوطروب كيتدم.

٥نچى سينته‌بر.

Национальная библиотека имени А.-З. Валиди Республики Башкортостан

٤

حیاتنڭ مختلف وقتلری بولا. کوب کشیلر بودنیانڭ قایغی حسرتلرندن أمین بولا آلمی، دنیادەغی لذتلرنی، یەشلك یەشلرینی تیری آلمیلر. بو وقتلردە مینڭ شولارنڭ برسی ایدم. دنیانڭ نیندی پوچماغینە بارسامدە تنچ کوڭل بلەن، قایغی حسرتسز کون ایتوومە اشانمی ایدم. موڭا ایسە اڭ زور سبب اساسسز علم، یەشدن جدی تربیە کور-ماودر. دورت ئولشدن برسی تاتاردن عبارت، هوا جهتندن گوزل بولغان (....) شهرنڭ طورونی اختیار ایتدم.

بو شهردە بر آز طانشلرمدە بولوی منم ایچون بر یوانچ و کوڭل راحتلگی بیرە ایدی. بولار بلەن کوب جهتدن هم فکر ایدك. قولمزدن آرتق اش کیلماسەدە همان ملت ایچون قایغرشە، زارلانشە تورغان ایدك. بزنڭ قایغی حسرتمزدن ملتکە بر تینلك فایدە بولماسەدە اوز-مزدن صوڭغیلرنڭ قوری قایغی حسرت بلەن طورمی، بلکە عمل واش بلەن ملتکە فایدە کیترەچکلرینە سببچی بولورمز امیدندە ایدك. ملتلرنڭ اویانوی آنڭ بعض

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

اعضالرینڭ قایغی وحسرتی بلەن باشلاناچغینه ایمانمز کامل ایدی.

تاتار ملتینڭ بر اعضاسی بولووم جهتندن تل بلەن بولسەده خدمت ایدونی اوزمه بورچ دیب بله ایدم. آتالر مزدن بزگه میراث بولوب قالغان دین، تل، عادات حسنه لر منم ایچون اڭ مقدس نرسەلردن معدود ایدی.

آلار بو نرسەلرنی بو کونگه قدری نیچوک بواسەده صاقلاب کیله آلغانلر، بزنڭ قولغه طابشرغانلر، موندن صوڭ دیننی حمایه قیلو، تلمزنی ادبیلەشدرو ملی بولغان عادت حسنەلرنی صاقلاو، هر برمزنڭ اوستینه فرض ایدلمش دیب حساب قیله ایدم. ملتنڭ شوکت وعظمتی یوغالغان رەوشلی کورنسەده بز موندن مأیوس اولوب بتمی ایدك. طامری قالغان اولەننڭ اوسووینه، نسلی منقرض بولمی صاقلانوب کیلکان ملتلرنڭ ترقی وتکاملینه اعتقادمز کامل ایدی.

هر کشی ابنای جنسینه برەر جهتدن بورچلیدر. شو لار آرەسندن اوز ملتمز یاردامگه اڭ محتاج بولغاچ، اڭ اوّل شولارغه خدمت ایدوب، ملتنڭ فایدەسنی کوزتمك

تیوشلی ایکانینه شبهه‌مز یوق ایدی ذاتا باشقه ملتلرنڭ بز تاتارلرنڭ خدمت ایدووینه قاراب اشلری آلغه بارودن توقطالوب تورغانیده یوق ایدی.

۱۹ نچی عصرنڭ آخرلرنده روسیه مسلمانلرینڭ بتوگه تابا بارولرینه قارشی طوروچیلر، مونڭ سبب‌لرنی تیکشروچیلر یوق درجه‌سنده ایدیلر. بولغانلرینه نیشلارگه بلمی قوری آه زار بله‌ن عمرلرینی اوتکاره‌لر ایدی. اوچ دورت بورتك محترم محررلرمزدن باشقه دنیاده یاشاو مسئله‌لرینی تیکشروب تحلیل ایدوچی، ملتنڭ آوروینه دارو بیروچی بر طبیب طابووی مشکل ایدی. مین تور-غان (ف) شهرنده عالی مکتبلرده تحصیل کورکان بر نیچه ذاتلر بولسه‌ده آلار تاتارلرغه قاتشمی، تاتارلر آلارغه قاتشمی آیرم دنیاده یاشیلر ایدی. اول ذاتلر تاتارلردن تمام امیدلرینی اوزگانلر، حتی اوزلرینڭ تاتار-لق‌لرینی یاشره‌لر، تاتار ملتینه منسوب بولونی اوزلرینه لایق کورمکان ره‌وشده حرکت ایته‌لر. آلار قاشنده تاتارلرنڭ معروف عادتلری منفور کورنوب تمام طاشلانغان، دین تمام متروك بولوب قالغان ایدی. تاتارلرنڭ روحا-

Нац. библиотека им. А. З. Валиди ... Башкортостан

نیلری بلەن عواملری صوڭ درجه متعصب بولوب هر یاڭاغه نفرت کوزی بلەن قارایلر. زمان اوزکاروبلەن معیشت یو-للرینی، اوقواوقتو مسئلەلرینی اوزگارتورگەتیوش ایکانن بلوتوگل اول مسئلەلرنی قوزغاتقان کشینی تکفیر بلەن مشغول ایدیلر. بزنڭ بووقتده ئیبدەشلرمز بلەن برگه قرار ایتکان فکرمز تاتارلرغه سڭوب قالغان جهالت، معارفکه دوشمانلق قە-قارشی صوغشه باشلاو، موڭا سبب کشیلرنڭ کملر ایکانینی عالمکه کورساتو، روسچەغنه اوقب تاتاردنیاسندن بیزکان، ملیتی یوغالغان ضیالیلرنی حال قدری تاتارلرغه قوشارغه اجتهاد ایتو ایدی. مین ئولشمه توشکان حصەنی وبورچمنی اوتەسەم اوزمنی مسعود وبختیار حساب ایدەچك ایدم. قایدەغنه بولسەدە اوز ئیبدەشلرم بلەن بوتوغریده منا کره قیله تورغان ایدك. بزنڭ بومنا کره وحسرتمزدن آرتق کوزگه کورنورلك ثمره کورنماسەدە، خلقنی ایکنچی طور-مشقه اوندەو، آلارنی قوزغاتورغه سوز بلەن بولسەدە اجتهاد ایتو آزراق تائثیر ایتکان توسلی بولا ایدی.

مین شولای اویلی ایدم. لکن اوزمنڭ استقبالم قارانغی، بولوطلی. ئللە نیندی بلمسز بر نقطەغه باره

ایدم. اوز حالمنی اصلاح قیداورغه، اوزم اویلاغانچه تحصیل قیلوب کوز توتقان مقصودمه ایرشورگه تلەسەم آلدمدەئلله نیندی مانع لرچغوب باره تورغان یولمدن توقطاتالر ایدی. کوز آلدمه همان ایچ پوشرغچ نرسەلر ظهور ایته، هر وقت یورەك یارغچ واقعەلر تصادف ایته ایدی. بو یلغی حیاتمنڭ هر برمینوتی برتورلی اوی وحسرة بلەن اوتدی. اوچی وچیتی بولماغان خیاللر بلەن بلەن باشمنی واطوب اوزمه عائد اشلر توغرسنده یونلەب فکر یورتە آلمادم. افرادمدن اولدغم ملتمنڭ حالی نی چاقلی پرا کندە بولسه منم کیلش وحالمده شولای ایدی.

۱۹۰۰ نچی یل.

بویل بر مکتبدە معلملك ایتو ایچون بر ذات طرفدن تکلیف اولندم. اوزمنڭ تلەگان تلەکمنڭ برسیده اصول جدید مکتبنده معلملك ایتو ایدی. شونڭ ایچون بو ذاتنڭ تکلیفنی شادلق بلەن قبول ایتدم. مین قولمده بار قدری معلوماتم بلەن اوز ملتمنڭ بالالرینی تربیه

وتعلیم ایتارگه حاضر ایدم. بو یولده نیندی آورلقلر بولسهده اوستمه آلوب، بواشده فداکارلق ایتوومه اشانه ایدم. فداکارلق یالغز محاربه میدانلرینه خاص توگلدر. هربر خدمتده اوزینه کوره بر قدری فداکارلق ایتوگه احتیاج باردر. خصوصا معلملکده فداکار، وغیرتلی بولونك بیك زور اهمیتی، فائدهسی بولووینی انکار ایتوب بولمی.

قارتلرغه سوز آڭلاتودن عاجز بولغان بر زمانده مینم قولمه قرق اللی قدری بالالرنك بیرلووی حقیقة چن مسعودیت ایدی. آلارنك هر برسی منم وجودمدن بر کیساك، منم روحمدن بر چاتقه ایدی. آلارنك کوزلرنده یانوب طوره تورغان زیرهکلك واوتکنلك مینی امیدلندره، آلارنك قابلیتلری مینی شادلاندره ایدی. بولارنك تزلشوب اوقغانلرینی، علمگه رغبتلرینی کورکاچ معلم بولووم ایچون اوزمنی بختلی حساب ایته ایدم. چونکه مین، هر برسی کیلهچكده بر،ر اولوغ کشی بولاچق بالالرنی علم نوری بلهن یاقتورتو، آلارنی دنیاده توررغه اوگرهتو بلهن موظف ایدم. هر ترقی نڭ، هر بر یوغاریلقنڭ معلملر سایهسنده بولاچغینه اعتقادم کامل ایدی.

Национальная библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

قشنڭ صالقون کونلرینی شولارنی تعلیم بلەن مشغول
بولوب اوتکاره، آلار شاد بولسەلر مینیڭ شاد، آلارنڭ بر-
-یگنه قایغیلی بولسەده مینیڭ قلبا متأثر بولا ایدم. آلارمنم
قاشمده بالالر توگل، بلکه هر برسی کیلەچکنڭ بره‌ر
قهرمانلری ایدی. منم کوزمه مکتب برعالم بولوب کورنه،
مینیڭ گویه آلارنڭ قوماندانی، آلار منم غیرتلی عسکر-
لرم ایدی.

مکتب ادارەسی طرفندن بیرله تورغان معاش معیشتم
ایچون یتارلك بولماسەده ایکنچی یاقدن اجتهاد قیلوب اوز
طورمشمنی یخشیغنه آلوب بارا ایدم. بو وقتلرده تاتار-
لر آرەسندە اصول جدید یاڭا بولا باشلاغانغه کوره بو
توغریده خلق آرەسندە تورلی سوزلر سولەنه، معلملرگه
ئلله نیندی افترالر یاودره تورغانلر ایدی. لکن آلارنڭ
اورنسز، فایدەسز طالاش وافترالری ذره قدری اولسون
تأثیر ایتمی ایدی. ایکی سنه عمرم معلملك بلەن بیك
کوڭللی اوزوب کیتدی. بو وقتلرده تاتارلر آرەسندە آڭلی
صنف طرفی کوبەیه باشلاغان، جدیدلر طرفداری هر یرده
کورنگەلی ایدی. ایسکیلك طرفدارلری بواوزکارشلرنی کوروب

Нац. библиотека им. А.З. Валиди Республики Башкортостан

«دین بته، خلق بوزلدی، یه‌شلر دینسزله‌ندی، بو زمانه آخری علامتلری، ئلله نیندی یاڭا اوقولر چقدی» دیب حسرتله‌نه‌لر؛ بار کوچلری بله‌ن ترتیبلی اوقوغه قارشی تو شه‌لر ایدی. یاڭالق طرفدارلریده «بولای ایسکی یول بله‌ن بارساق بته‌مز، بو درجه آڭسز بولغاچ تاتارلر بتارگه محکوم ملت، بزنی بولای هلاك ایتکان روحانیلردر؛ بر کون ألك بولسه‌ده اوزمزنڭ استقبالمزنی کوررگه کیره‌ك» دیلر ایدی. بو وقتلرنی تاتارلرنڭ اویانه‌باشلاغان دورلری دیب أیتورگه‌ده ممکندر.

١٩٠٢ نچی یل.

٥

بزنڭ ملتمز کبی معلوماتسز انسانلردن مرکب بر جمعیت اچنده یاشاماق طبیعی بیك یڭل اش توگلدر. چونکه آلار قاشنده یخشی ویامان نرسه آیرماسزدر. آلار-نڭ اجتماعی مسئله‌لردن خبرسز، معیشت بابلرندن معلوماتسز بولووی آلار بله‌ن طورونی چیتنله‌ته، معامله‌ایتو یولینی باغلیدر. آلار هر نرسه‌نی دین نقطهٔ نظرندن قا-

راغانغه، دين ديب دعوا قيلغان نرسه‌لرده دين اسلامغه قاتشقان بر طاقم عادت، خرافتلردن عبارت بولغانغه كوره آلار بله‌ن هيئت اجتماعيه‌مز توغريسنده مذاكره ومباحثه قيلوشورغه توغرى كيلسه، اول مسئله‌نى توغريدن توغرى مذاكره قيلوب بولمى، بلكه شول دين كوزلگى آرقلى قاراوغه مجبور بولنه در. متعصب بر كشى قارشيسنده هنر وصنايعدن، فنون وادبياتدن بحث قيلنسه اول همان مسئله نى دين‌گه تابا آلوب بارغان بولا، جزئى بر اشنيده دين‌گه تطبيق قيلورغه طرشقان بولادر. تاتار ملتينڭ حياتنده دين نڭ بيك كوب مداخله‌سى بولغانغه، حتى بزنڭ خلقنڭ فكرنچه دنياده طورو مطلق آخرت ايچون، ترك وقتمزداغى هر بر حركت وفعلمز واڭ عادى بولغان بر عملمزده دين بو- لوب كيتكانگه كوره بو توغريده آز بولسه‌ده فكر يورتمى، دين بولغاچ نيچوك بولورغه تيوش ايكانلككى حقنده اويلامى بولمى ايدى. معيشت معامله‌لرى بله‌ن دين آره‌سنده آزغنه‌ده آيرما بولماوى حقيقة ايچ پوشرغچ نرسه توگلمى؟ بيك جزئى، عادى براشنيده «بو دين جهتندن نيچوك ايكان صوڭ؟» ديب اويلاب مشقتله‌نو خلقنڭ جسارتسز وغيرتسز

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

بولوویغه سبب بولمیمی؟ اوز معیشتمزنی کورکاچده اوشبو سؤاللر باشمه کیله ایدی. درست، بو سؤاللر بیك آور بولغانغه کوره مین مونی حل قیله آلوومه‌ده اشانمی ایدم. بو توغریده بولغان فکرمنی خلقغه عرض ایتارگه‌ده قورقه ایدم. لکن بو سؤاللر باشمه توشکانده خاطره دفترمه یازوبقنه قالدره ایدم. چونکه بوتوغریده مسئله قوزغاتو خلقمزنك معلوماتیغه قاراغانده ایرته‌رەك ایدی. دنیا معامله‌لری بله‌ن دین احکامنی هر بر اورنده برده آیرمی برگه بوطاغاچ دین بله‌ن عادتنی بر برسندن فرق قیلو آغرلاشه، احترام تیوشلی بولغان دین بیك واق نرسه بولونی موجب بولادر. شولارنك ضرری اوله‌رەق بزده اش شول درجه چوبالغان‌که؛ عادت بولغان بر اشنی دین دن، دین احکامندن بولغان براشنی عادتدن دیب اویلارغه ممکن. مسئله‌نك شول درجه چوبالچق بولووی بعض کشیلرنی دیندن بیزدررگه، آنی تحصیل قیلودن وازکیچدروگه بیك ممکندر. مین مدرسه‌دن اوقب چققان وقتلرده تاتار عالمی دین مسئله‌لری بله‌ن مشغول بولغانغه کوره میده شولار آره‌سینه کروب شو توغریده بحث ومجادله

قیلشوب باش واطوومنی بیك آچق بله ایدم. مدرسه‌دن چغارغه، اوزوم اویلاغانچه اڭ أُلك اوشبو مسئله توغرسنده باش واطارغه توغری کیلگان ای‌دی. واقعا مدرسه‌دن چغوب کیتکاچ قایده‌غنه بارسامده برکشی بله‌ن بو توغریده طالاشورغه توغری کیلدی. چونکه اول وقتده بز نڭ خلق باشقه اشلر توغرسنده باش واطونی، فکر یورتونی بلمیلر ده ایدی.

مین هنر وصنایع‌نڭ، فنون وادبیات‌نڭ دین‌گه بر تین‌لک‌ده‌تعلقی یوق، شولایوق، دین‌نڭ دنیا معامله‌لری، کشیلرنڭ کسب وهنرلری بله‌ن اشی یوق فکرنده ای‌دم. بناءً علیه دنیاغه کیلوب کون ایتارگه، کشی ره‌وشنده طور رغه تله‌گان کشی «بو اش دین جهتندن قاراغانده نیچوک ایکان؟» دیب قورقب طورمی هنر وصنائعگه، فنون وادبیا تکه ایکی قولی بله‌ن یه‌بشورگه کیره‌ك دیب بله ای‌دم. مقدس بولغان دینمزنڭ قوشقان نرسه‌لرینی اوقو، بلو، احکاملرینی رعایه قیلو فرض، فقط بتون وجودمز بـ‌له‌ن یالغز شوڭاغنه بیرلوبده دنیانی توغاروب طاشلارغه تیوش توگل دیب اویلی ایدم. ذاتا دین اسلام باشده بوکونده

کورکانمزچه آوور، چوبالچق بولماغان، خرافات وبدعت لر
کرمکان، بر کشینیڭ ده هنر وصنایعسن، یعنی اشدن نـه‌ی
قیلماغان، بلـکه بیك ساده، حقیقتی معلوم، عالی بـولغان
نرسه‌لرنی اعتقاد قیلورغه قوشقان ایکانلـگی قرأن، حدیث
سیر، کتابلرندن بیك آچق معلومدر. کیره‌ك نرسه بولسه
ده فائده‌لی اشلرنی قیلغان ایچون اجر بله‌ن وعده قیلغان،
وقت وقت در گاهینه عبادت قیلوب روحانی برلنت وته‌م
بله‌ن روحنی‌ده تربیه‌له‌رگه امر ایتکان دیندر. ایندی عاد-
تلر، خرافاتلر آره‌سندن عالی ومقدس بولغان دین احکا-
ملرینی چوبله‌ب آلوب آندن قالغان چرك وبوزق فکرلر
نی قروب سبروب طاشلارغه وقت یتکان دعواسنده ایدم.

مینم ملی بولغان عرف وعادتلرگه آیـروچه احترامم
بار. اول عرف، عادتلرنڭ ضررسز بولغانـلرینی برده
قالدرمی رعایه قیلورغه تیوشلی دیب بله‌م. لکن احترامم
دین اسمندن توگل، بلـکه ملی بولغان عرف وعادت بولو
لری جهتندندر. لـکن عرف وعادتنڭ ده بعضلری بـزم
ترقی ایتوومزگه مانع بولا آله. اوله عرف وعادتلرنی محا
فظه ایتم دیب ضرر کوررگه‌ده ممکـندر. بورندن قالغان

Национальная библиотека имени А.З. Валиди Респ. Башкортостан

خرافاتلرنی شول کوینچه آلوب بارمق بیك زور فلاکتنی موجبدر. چونکه زمان اوتو بله‌ن بعض عادتلر اوزکاره وبا- شقه‌ره‌در. فکر هر وقتده یاڭارو یولنده بولورغه تیوشلی، آنڭ یاڭارووینی تله‌گانده ایسکی خرافاتلرنی، ضررلی بولغان مجوسلردن قالمه عادتلرنی صاقلاب کیترودن صا- قلانورغه کیره‌ك دیب بله‌م. فکرلر تورلیچه بولورغه‌ممکن، شولایده اول فکر همان آلغه باره، هیچ وقتده آرتقه کیتمی در. هر بر ملتنڭ اوزینه مخصوص عادتلری، وصفاتلری بولا. اول صفاتلر احتمال باشقه‌لرغه اوخشامی، بلکه مکروه ده کورنه تورغاندر. شولایده آلار اول ملتنڭ اوزینه‌وبالا- لرینه سویملی ومعروف کورنه‌لر. ملت اول صفاتلرنی اوزینڭ ملی بر ئه‌یبری توسلی ایتوب قاری. ایکنچی ملت شول عادت وصفاتلرغه تجاوز قیلسه ملت آنی حمایه قیلور غه، صاقلارغه اجتهاد قیله‌در. هنر وصنایع تحصیل قیلو بله‌ن اول عادتلر بتمیلر، یوغالمیلر. هم ملی عادتلر بتماسکه، یوغالماسقه تیوشلی. آلار همان شول کوینچه ملت بله‌ن برگه ...، ملت یوغالماغان وقتده یوغالمی، فقط ضررلی، کیره‌کسز بولغانلریغنه آره‌دن توشوب قالادر. وعرف عادتلر یوغا-

لماسقه تیوشلی، دیکاچه بو توغریده افراط کیتوب تعصب درجه‌سینه باررغه تیوش توگل. ملی بولغان عرف وعادت لرنی محافظه ایته‌م، دیب باشقه ملتلردن علوم وفنون آلودن صاقلانو درجه‌سنده تعصب جاهلانه‌دن ضررغنه کیلوب آخرده کوز یه‌شلری بله‌ن تمام بولور. خلاصه: ملی‌بولغان عادتلرنی محافظه قیلورغه، ملیتنی یوغالتودن صاقلانورغه کیره‌ك، اول عرف عادتلرنڭ معیشت وحیاتمزگه ضررسز بولولاری شرطی بله‌ن.

بر اللهنڭ برلك وبارلغینه، روحانی عالمنڭ موجو-دیتینه اعتقاد هم ایمانم کاملدر. علوم وفنون تحصیل ایتو بله‌ن بو اعتقاد وایمانم بته دیب اویلامیمن. کتب منزلنڭ هر برسینی تقدیس ایته‌م. تحریف قیلنمغان وقتده تعلیمات دینیه‌گه هیچ بر انکارم یوق. حتی تعلیمات دینیه کشیلرنی سعادت ابدیه‌گه ایرشدره طورغان بر یول دیب بله‌م. دین‌گه چوب چار قاطشماغان، تحریف قیلنمغان وقتده اول دین علوم ومعارفکه قارشی طوره دیب اویلامایمن. هنر ومعرفتلی‌بولو اوستنه، وجدانلی، دینلی‌بولو کامل انسانلق اعتقادنده‌من. دین، همده عرف وعادت توغریسنده‌غی

Национальная библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

فکرم ایشته شول قدرلی‌در.

۱۹۰۲ یل، ۳ مای

مینم یەش وقتم همده تحصیلم تاتار عالمینڭ «أعراف» یالانلرنده تورغان وقتینه توغری کیلدی. بر جهتدن قاراغانده اوزمنڭ بو دنیاغه ۱۰-۱۵ یل صوڭراق کیلماومه تأسف ایته، ایکنچی جهتدن بویله زمان فترتده بولوومه شادلانه ایدم. بویله اختلاف افکار وقتنده تحصیل قیلو کم ایچون بولسەده بیك یگل بولمیدر. فکر واوی بر اورنده قرار قیلوب طورمی، افکار دولقونی آرەسنده یوزارگه طوری کیلەدر. عمرمنڭ اڭ عزیز وقتی مدرسەده اوتدی. بر ایکی اوچ یل عمرم تاتارلرنی ترقی تمدنگه سوق ایتو بلەن کیچدی. شولای ایتوب بو قاره توفراق اوستنده بر چیرك عصر طوردم. یوق نرسەلرنی تحصیل ایتوب چیرك عصر قدری عمرمنڭ بر باد بولووینه، معیشت واستقبالمه یارارلق، مدنی خلقلرغه قاتشورلق بر نرسه، موهبهٔ الهیه بولغان علوم وفنوندن بر نبذه آلا آلماومه اوکندم.

مین دنیاغه اوکنوب حسرتله‌نوب یورر ایچونـگنه کیلکانمن ایکان اعتقادینه کره باشلادم. باشقه ملت بالالری وقتنده اوقیلر، کیره‌کلی فنلرنی الفباءسندن توشوب خاتمه‌سینه چاقلی تمام ایته‌لر. هر بر اشلری قانون ونظام بوینچه بارا، دنیاده بر انسان ایچون کیره‌کلی نرسه‌لرنی تمام تحصیل قیله‌لر. اوزلرینڭ حیاتلرنده راحت یاشیلر. اسرار کونیه وطبیعیه‌گه بالا وقتندوق آشنا بولا باشلیلر. شول اشلرنی کوز بله‌ن کورکاچ طبیعی جانی تننده بولغان بنده صزلانه، حسرتله‌نه اوزینڭ صفر درجه‌سنده قالوینی بلوب کوروب آه اورادر. یوغاریده ایتکانچه خیر خواه بولغان دوستمنڭ: «ایندی مدرسه‌ده یاتووڭ یتار. دنیا علمی، روس تلی کیره‌ك. ترتیبلی برمدرسه‌گه کر!...» دیگان سوزلرینڭ توغریلغینه تمام ایمان کیتردم. شول وقتده آنڭ بو سوزلرینه قولاق صالماغانلغم ایچون چندن اوکندم. فقط بو وقتده اش اوتکان، یه‌شم یکرمی آلتنچیغه کیتکان ایدی....

اوکتبر، ١٩٠٣.

Национальная библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

٦

دنیاده بر کشیده طبیعتکه قارشی طوره آلمی همان شونک بوینچه‌غنه بارادر. طبیعت آغمی کشیلرنی اختیارسز قاغوب، دولقنی بله‌ن أیله‌ندروب اوزی تله کانچه یورته آلادر. نی چاقلی قارشی طوروب قاراساکده بر وقت ده آنک اوتکن طرناقلری آره‌سنده ئلنوب قالوب ایزلورگه طوغری کیله‌در. ذاتا طبیعت بله‌ن قاره قارشی کیلکان کشی بو دنیاده یاشی آلمی، بر وقتده ایزلوب هلاك بولادر. طبیعی بولغان بعض قوتلرنی علم هنر بله‌ن جیگوب مسخر ایتوب بولسه‌ده بونده طبیعتکه قارشی کیتو توگل، بلکه طبیعتنک بر کیساکی بله‌ن دوستلاشو، برگه برگه آنک بله‌ن اش کورودر. کشیلرنی ئلله نینده‌ی آورلقلرغه تو-شروچیده شول طبیعت، آندن قوتقاروچیده شول طبیعتدر. فقط آنک بله‌ن دوستله‌شو اصولنی، طبیعتنک یولنی بلو تیوشلیدر. بختسزلك، یارلیلق کبی نرسه‌لرده همان شونک یولینی بلمکانلکدن، تیوشلی بر یول بله‌ن بارا آلماغان-لقدندر. طبیعت آرتق جبرده ایتمی، لکن آنک اصولی

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

نیـگنه بلوب آلورغه کیرهك. لـکن بز کوب وقتده مونگ یولینی تابه آلمیهزده اوزمزگه ضرر ایتهمز. یاکه بزنی بالا وقتمزده یا ثغلش یولـغه صالوب جیبرهلرده مهنگی بختسزلكده کون ایتهمز.

کشـیلرنگ ئولهنولری، حسابسز بالالرنگ وجودکه کیلولری، بنی آدمنگ یراوستندهاورچب آرطووی، وباشقه اشلرمز همهسیده شول طبیعت بوینچه بارغانلغمزدندر. مونگ اوستینه دنیاده جاذبه قوهسی، ومحبت دنیادهغی نرسهلرنی بربرسینه بهیلی. آلارنگ گوزهل روهشده یاشاولرینه سبب بولادر. خدای بعض نرسـهلرگه آرتوق ماتورلق هبه قیلغان، آلارنی هر کم یاراته طورغان صورتده خلق ایتکان. آنـدی نرسـهلرگه هر کم محبت ایته، اول ماتور نرسـهگه قارشی اوزنده برمیل ولذت سیزه؛ آنی کورگانـگنه صاین کورهسی، تماشا ایتهسی کیله، مثلا یراقدن قاراغانده یهم یهشـل یفا کنی اویب قویغان توسـلی کورنکان بیوك طاونی، آ ثا عکس ایتکان قویاش نورینگ بالقوونی کورگانده کمنگ کوثلی نچکهرمی؟ قویاش نورینه کوکرهگینی آچوب نورلانوب تورلیتوسلرگه کروب

تورغان بر چەچکەنی کورگـانده کم قزقمی؟ اوزینڭ نچکه بارادلشی بلەن تبسم ایتوب تورغان شولوق چەچکه رەوشندە گی ماتور قزنی کورگانده کم صوقلانمی؟...

وباشقه ماتور، کوڭلنی آچا تورغان نرسەلرگەده کمنڭ کوڭلی توشـه، قزوغه اچنلن بر محبت سیزەدر. حتی بو محبت، یاراتشو دیکان حس نڭ باشقه حیوانلرده آزمی کوبمی بارلغنده شبهه یوقدر. شول محبت، یاراتونڭ نتیجەسی اولارەق عائلەلر تشکل ایته، انسانلرنڭ طورمشی نـظام بلەن بارە، هرکم اوزینڭ قایغی حسرتینی شـونڭ بـلەن اوز تاقلاشـەدر.

مین‌ده بوعالمدن‌برجزء بولغانغه کوره، طبیعی یوغار یده یازغان نرسـەلردن: یعنی طبیعت بوینچه یورودن، محبت، وجاذبه قوەسینڭ تأثیرندن قوتله آلماومنی بلەایدم. فرشته بولوب یاراتلماغاچ برقزغه‌محبت ایتو، یا که طبیعت بوینچه بولسـەده ئولەنو طبیعی همده تیوشلی براش دیب بلەایدم. یوغاریدەغی «مقدمه» نی ده اوزمه بیك زورمناسبتی بولغانغه کوره یازوب طاشلادم.

کشی عمری بوینچه یالغز باشینه کون ایتودن یالقه،

اوزینه برئیبدەش ئزلەرگە، توغریسی برقز بلەن ئولەنور گە مجبور بولادر. حیاتمنڭ یکرمی آلطنچی یازنـده مینده شول یولغه کررگە، کشی توسـلی برعائلە تشکیل ایتارگە اویلادم.

یەش وقتلده برەرقزغه محبت ایتو، حتی عاشق بولدم دیب دعوا قیلوده ممـکن اش. لـکن مینده بووقتقه قدری محبت درجەسی بولسەده مخصوص برقزغه طوغری کیلمادی. ذاتا مین دنیاده چن عاشقلرنڭ بارلغینەده بیك اشانوب یتمی ایدم. چونـکه محبت باصقچی بلەن عاشقلق باصقچی آرەسنده بیك کوب آیرما بار دیب یوری ایدم. کشیلر نڭ آرەسینه حیلەکارلك، آلداشو، کوز بویاشو تارالغانغه کوره بودرجه محبتنڭ عشق درجەسینه ایرشووینه اشانمی ایدم. چن عاشق چن معشوقەلر بولغان ایمش دیب بورنغی زمانلرده یازلغان کتابلرده‌غنه اوقغانـغه کـوره اوز کوزم بلەن کورمکان نرسەلرگە ایمان کیترەسم کیلمی ایدی. عاشق بولشو ئله بوزمانلرده ده بولا تورغاندر... باشغه توشمکاچ بلوبده بولمی. لـکن نیچه أیتسامده اوز باشمه توشـمکان نرسەدن بحث قیله آلمیمن ایدی. بو وقتقه قدری مینده

Национальная библиотека имени А.-З. Валиди Республики Башкортостан

بعض قزلرغه محبت ایتکه‌ڵدم. ایچمدنگنه بولسه‌ده سویوب یوردم. لکن هیچ وقتده اوزمنی اونطو، اعلان محبت درجه سینه یتکانم بولمادی. اوزمده قزلرنڭ محبتلرینی جلب ایته تورغان قوه، واستعداده یوق بولغاندر ایندی. همده اش یالغز منم محبت ایتوومده‌گنه توگل، بلکه سویکان قزمنڭ‌ده میڭا محبت ایتووی کیره‌ك بیت ئلی. شونڭ ایچون اوز طرفمدن غنه بولغان محبتنی قزغه بلدروب آنڭ آرتندن یورونی کوڭلم استه‌می ایدی. ئوله‌نو نیتی بولماغان وقتده قوری محبت دیب یورونی تیوشسز براش حساب ایته ایدم.

هر نه ایسه بوتوغریده کم باشینه نیندی اش توشسه شول کشی اوزی بله. مین اوز باشمه توشکان، فکرمه‌کیلکان نرسه‌لر نیگنه یازغاچ شول یولم بله‌ن یازوب بارایم ئلی. مین یوغاریده «بعض قزلرنی یاراتوبده یوردم» دیکان ایدم. چنله‌بده وقتنده یاراتوب یوردم. آنی ایندی برده طانوب قالدرغه قولم بارمی. لکن اول محبتلر شول وقتلرده بولدیلر. ئلی مونه بو یرده یازغانده‌غنه شول وقتلرم ایسمه توشدی. آلارنڭ کوڭلمده قالغان طومانلی

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

صورتلری کوز آلدمه کیلدی. فقط ضررلی توگل. حتی بعض محبتلرمنی ایندی جولەرلك دیب حساب ایتەم. اول قزلرنی ایندی ایسکه توشروده فائده یوق. ایچمدن‌گنه سویوب، اوزمگنه بلوب، کوزمنی تگەب یورکان اول قزلر ئلله قچان کیاوگه کیتوب بتدیلر. ایندی آلارعائله باشلغی بالا چاغالی بولوب بتکانلر. اول وقتلر منم ایچوندە یاشلك خاطرەلریگنه بولوب قالغانلر. یەش وقتده بولغان محبت فلانلر اشانچسز بولغانلقدن اول توغریده تفصیلا یازارغه ده لزوم کورمیمن. ئولەنو طبیعی بولغان بر اش بولسەده بومسئلەگه بیك اوستدن یگل‌گنه قاراو تیوش توگل، بلکه ضررلی دیب بلەم.

ایندی مین آلاچق قزنڭ طبیعت واخلاقنی، تربیه وتعلیمنی بلوب آلورغه، اولده منم طورمشمنی بلوب ایکی طرفدن کامل رضالق بلەن بولورغه تیوش ایکاننی اوزمه لازم ایتکان ایدم. یالغز منم آنی یاراتوومغنەده یتمی، اولده مینی یاراتسون، شولای بولغانده‌غنه عائله راحتی بولا اعتقادنده من.

قز آتاسینڭ رضالغی بلەنگنه قز آلسەم میڭا نیچه قز

تابوویده یگل ایدی. لکن میڭا قز آتاسینڭ رضالغندن
بیکره‌ك قزنڭ اوز رضالغی کیره‌ك ایدی. مین آلا تور-
غان قزنی کوروب، سویله‌شوب، اخلاق وتربیه‌سنی تمام
بلوب آلورغه تلی‌ایدم. لکن بووقتده‌غی عادتلر، تاتار
قزلرینڭ قسنقی طورمشلری، آلارنڭ کشی کوزینه کور-
نورگه یارامی تورغان مخلوق بولولری میننم بو
فکرلرمنی به‌روب واته‌لر ایدی. تاتار قزلرینڭ
دورت دیوار آره‌سنده محبوس ده‌کمنده، کون ایتولری،
پرده‌له‌نکان چرمالغان کوینچه یوروب آدم کوزینه کورنه
آلماولری اڭ زور مانعلردن بولوب صانالا ایدی. کو-
روب آلو دیکاچده بعض کشیلرچه قزنی برگنه مرتبه کوروب
قز بله‌ن برگنه ره‌ت اوطروب آلونی، کوروب آلوغه
حساب ایتمی ایدم. برگنه ره‌ت کورو بله‌ن آنڭ نینده‌ی
خلقده ایکاننی، احوال روحیه‌سنی آڭلاب یتکرو بیك یگل
بولماس دیب فکر ایته ایدم. برگنه ره‌ت کورو برله‌ن بر
کشی‌نڭ نینده‌ی خلقده، ونینده‌ی طبیعتده ایکاننی بله آلو
بیك آز کشیلرگه گنه میسر بولسه بولور. بر کورو بلان
بوینی؛ ماتورلغینی بلوب بولسه‌ده، کشی بیت دنیاده یالغز

Нац. библиотека им. А. З. Валиди Респ. Башкортостан

ماتورلق بلەنگنه مسعود یاشی آلمی. طشندن قاراغانده
قب‌قزل بولوب تورغان آلمەنڭ ایچکی طرفی چرك، یا که
تەمسز بولووی احتمال.

ایندی نیچوك بولسەده، نی گنه ایتسەمده هر وقت
کوروب اوطرشوب قز آلورغه ممکن توگل ایدی. مینی
مقصودمه ایرشدره تورغان یولده مکتوب آرقلی آلەچق
قز بلەن طانشو، اوزمنڭ مقصودمنی طورمشمنی مکتوب
آرقلیغنه بولسەده باشده آڭا بلدرو ایدی. موندە دخی
بر مشکل جهت کیلوب چغه. یعنی برده کم ایکانینی بلمکان
طانشماغان بر قزغه نیچوك ایتوب خط یازارغه کیرەك؟. برده
بلمکان کوینچه مکتوب یازومنی اول منم خفت وعقلسزلغمه
حمل قیلور. میڭا تربیه کورمکان تاتار کوزی بلەن قارار.
ایندی اول منم مکتوبمه رضا ده بولسون. مینی یاراتسونده
لکن آنڭ اخلاقی بالکلیه فکرمنڭ خلافنچه بولسه نی
اشلارمن؟ مکتوب یازشوب رضا بولشغاندن صوڭ آنی طا-
شلاو، یا که آندن آیرلو البته یخشی اش توگل. اوزم اشنی
باشلاغاچ آخرده طاشلاو بر جهتدن زور انسانیتسزلك،
ایکنچی جهتدن ئەولەنوگه بر تورلی اوینچق توسلی ایتوب
قاراودر.

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

ئلی اول قز یازغان مکتوبنڭ نیندی مقصود بلەن یازلغانلیغن آڭلارغه کیرەك. بو وقتده بزنڭ قزلر آرەسنده تربیه کورگان، اوزینڭ مقصودینی آڭلاته آلورلق اوقغان قزده طابووی مشکل اش.

بو بیچاره قزلرغه مخصوص مکتب‌لر آچلوب، آلارنی اوقته آلورلق معلمه‌لر یتشوب بو قزلرنڭ اوقغانلیغنی کوتسەم بلمیمن نیچه یللر کوتەرگه توغری کیلور.

مین بو ئولەنو توغرسنده‌غی فکرمنی ئیپدەشلرمه ایته تورغان ایدم. آلار بو توغریده بردە فکر یورتەی بیك قسقەغنه:

— سین اویلاغانچه بر قزنی طابا آلو، طابقان وقتده‌ده آنی کورو ممکن توگل. بر باینڭ صاندغنده صاقلانغان آلتون کمشلرنی کوره آلورمن دیساڭ اشانورمز. لکن بر تاتار قزینی کوررمن، اخلاقنی تجربه قیلوب آلورمن دیب دعوا قیلووڭا اشانا آلمامز» دیب ایتەلر ایدی. بعض بر اوستەنرەك اویلاغانلری:

— یوق ایچون قایغروب یوریسڭ ایکان !.. بزنڭ تاتار قزلری طال چبق رەوشنده اول. طال چبقنی تلاساڭ

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

گنه قایسی طرفقه بوگب بولغان کبی تاتار قزلرنیده شولای اوزك تلاگان طرفقه بوگب بوله. یعنی آلارنڭ صاف قلبلرینی اوز طبیعتده، اوز مسلکده بورو بر نرسه ده توگل، آلورسڭده اوقتورسڭ» دیدیلر. «نچار بولسه ده اوزڭنکی یخشی» دیلر مینده «نچار بولسه ده اوز تاتارم، اوز قانم اوز ملتمنڭ قزلری باشقه ملتنڭ قزلرندن شول جهتی بله ن آرتق بولور دیب اویلی ایدم. انصاف بله ن قاراغانده تاتار قزلری اوقماغانلر، تربیه سزلر» دیب آلارنی کیمستورگه ده حقمز یوق ایدی. اڭ ألك اوزمز یونله ب نر بیه لی، معرفتلی بولماغاچ آلار صوڭ نیچوك تربیه لی اوقو مشلی بولسونلر؟ . آلارنڭ قابلیتسز لکلرینی اوقتوب تربیه قیلوب تجربه ایتماینچه توروب آلارنی توبان کورو بیك معقول اش بولوب یتماسه کیره ك. آزغنه اوقغانلرمز «تاتار قزلری تربیه سز، بلمسزلر» دیب تیك کورمی باشغه ملت قزلری بله ن ئه وله نه باشلاسه لر، آلارنی اوقتورغه سببچی بولماسه لر بزنڭ حالمز قایده باروب توقطار صوڭ؟ دیب اویلی ایدم.

ئیبده شلرم آره سنده تاتار قزلرینی تیکسنمی روس

Национальная библиотека имени А.-З. Валиди Республики Башкортостан

قزلری بلەن طورە تورغانلری‌دە بار ایدی. مین آلارنڭ طورمشلرنی کوروب تجربە قیلغان، آلارنڭ مسعود توگل ایکاننی تمام بلوب آلارنڭ کون ایتولرینڭ نچارلغندن تمام نفرتلەنکان ایدم. مثلا بر تاتار بالاسی‌نی چاقلی روسچە اوقوب، آلارنڭ تربیە، عرف عادتلرینە تمام توشندم دیب دعوا قیلسون دین، قان، عرف عادتنڭ باشقە بولوون‌دن آنڭ بر روس قزی بلەن مسعود طورە آلووینە، آرەلرندە صالقونلق بولمی قالووینە اشانمی ایدم. یاقن طانشلرمدن (ن) اسملی دوستم بر روس قزینی آلدی. آلار باشدە بر برسینی سویوب تمام عاشق ومعشوقە کبی بولدیلر. (م) اسملی بو قزنڭ هیچ بر دین‌گە ایمان واعتقادی بولماغان کبی (ن) دوستمنڭ‌دە دین‌گە اعتقادی یوق فقط اسمیگنە مسلمان ایدی. حتی اول قزنڭ کونگلی ایچون‌در ایندی اسمنیدە نیکولای‌غە آلشدردی. بولارنڭ دعوالرینە قاراغاندە تمام معنی‌سی بلەن حر ایدیلر. بولار دین هم ملیت‌نی اعتبار ایتکان بر کشیگە انسانیت‌سز طار فکرلی دیبکنە قاری طورغانلر ایدی. دنیادە تل بلەن دعوا قیلغان‌اشنی فعل، عمل بلەن اثبات قیلو البت یکل اش توگل. شولایوق دوستمنڭ سویەرکەسیدە:

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди респ. Башкортостан

- دین هم ملت هیچ بر وقتده اعتبار قیلنورغه تیو
شلی توگل کشی تمام حر بولسون» دی تورغان ایدی.
لکن اوزی همان دوستمنڭ اسمی «نیکولای» بولوون، تا-
تارنڭ عرف عادتنی طاشلاوون، تاتارلرنی آووزغه‌ده
آلدرمی، آلارغه قاتشمی روسلر بله‌نگنه یورووون چن کونگلی
بله‌ن آرزو ایته ایدی. دوستم همان آنڭ سوزینه مغلوب
بوله، اوزنده‌گی دینی، ملی حسلرنی نیچوکده بولسه
سلکوب طاشلارغه تلی، لکن قز همان اولگیچه ایدی.
چن انسانیلی مزدعواسی بله‌ن بولار دین، ملت، آیرماسینه
قارامی برگه ایرلی خاتونلی (؟) بولوب طوره باشلادیلر.
مین بولارغه همان باره تورغان ایدم. ذاتا آلار منم بارو
ومنی آوورسنمیلر بلکه تلیلر گنه ایدی. بولارنڭ آره‌سنده
غی محبت وانسانیت کوب وقت دوام ایته آلمادی. روس
ملتی توغرسنده آرغنه سوز آچلسه (م) تمام آچولانه برده
اورنسزغه «سین منم ملتمنی تحقیر ایته‌سڭ!.) دیب سوزگه
باشلی. باره تورغاچ بولار دین‌گه‌ده کروب کیته‌لر. هر
ایکیسینڭ دینی، ملی حسلری اختیارسز قوزغاله، اویناب
باشلاغان سوز چنله‌ب زورغه کیته، آچولانشو بله‌ن تمام
بوله تورغان ایدی.

... А. З. Валиди Республики Башкортостан

بولار هر ایکیسی وجدانا مغنب‌لر ایدی. بولارنڭ طورمشلرنده برده قزقلق ومسعودیت یوقلغی برقاراودن بیلگلی ایدی. نی چاقلی تاتو ومحبت بلەن تورغان رەوشده کورنورگه تلەسەلرده، دین هم قانڭ باشقه بولووی بولارنڭ آرەسندەغی تاتولقنی، تشدن‌غنه بولغان محبتلرینی جبره ایدی. بولارنڭ بیك اهمیتسز واق مسئلەلر ایچون ده بر برسینه قارشی توشولرینه عجبسنه ایدم. تربیەلی بولو اوشبو طورمشدن عبارت بولسه تربیەنڭ «معناسی نرسه ایکان صوڭ» دیب اویغه قاله ایدم ئلله بولارنڭ فکرنچه تربیەلی بولو، روسچه تل بلوب، اورامله‌رده وباشقه اورنلرده اصپای وچیبەر کورنوب یورومیکان دیب اویلی ایدم. خاتون بلەن ایر آرەسنده طبیعت، اخلاق بررەوشده بولماغاچ دین، هم ملت باشقه بولغاچ، آز نرسەدن‌ده کوڭل قالو، بارە تورغاچ ایکی آرەدن محبت کوتارلو بیك احتمالدر. کشی‌نی قدر دین، وملیت آیرماسینه اعتبار ایتماو دعواسنده بولسه‌ده، آدم بولغاچ قان قزوب اصلینه تارتو ممکن، حتی عادی بر اشدر.

مونا اوشبو اشلرنی کورکاچ مین: «ظاهری تربیەسینه

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

گنه قاراب باشقه ملت قزلری بله‌ن ئوله‌نو تیوش توگل ایکان» دی ایدم. آزغنه اوز کیفینه یاراماغان بر اشنی کورکاچده «تاتار بولغاچ تاتار شول» دیب ایچندن گنه اویلاسه‌ده البته بیك یگل اش توگل ایندی.

منم باشقه کشیلرده اشمده یوق. اوز حالم اوز باشمه آرتغی بله‌ن یتکان. اوزمه عائد بولغان اشلر توغرسنده یازه‌یم ئلی.

مین بر تاتار مدرسه‌سنده تربیه قیلنغانمن. روس تورمشینه، آلارنڭ عرف وعادتلرینه صوڭندنغنه آزراق آشنا بولدم. روس تلنیده اوز اجتهادم بله‌ن آز مازغنه بلدم. شولای بولا توروب «تاتار قزلری تربیه‌سزلر بناءً علیه میڭا تیڭ توگللر» دیب بر روس قزی بله‌ن ئه‌وله‌نو درجه‌سنده آحمق توگل ایدم. ئلی میڭا شونیده اویلارغه کیره‌ك. یونلی تربیه کورکان بر روس قزی منم کبی بر تاتار بالاسینه کیله‌می صوڭ؟ تربیه کورمکانی، اوقماغانی بولسه آنڭ روسلغندن، کشیلردن قاچمی یورووندن گنه میڭا نی فایده بولور؟.

روس قزی بولغاچده آنڭ کم ایکانینه قارامی آلدا-

Нац... библиотека им. А.-З. Валиди Респ... Башкортостан

نوب یورگان کشیلرنی‌ده کوردم. لکن آلارغه مین توبان
کوز بلەن قاری ایدم. اوقماغان بر روس قزینی ظاهرا
مسلمه ایتوب آلو عادتیده بار. لکن منم فکرمچه دنیاده
برمسلمه‌نڭ آرتوونده آرتق اهمیت بیررلك اش یوق
ایدی. اوقماغان بر نرسه بلمگان میلیونلرچه مسلمه‌لرمز
بار. بزگه شولارنیغنه‌ده چن مسلمه ایتساك یتوب طورر دیب
اویلی ایدم. هر کم اوزی اعتقاد قیلغان دیننده طورسون
کوڭلی استه‌ی ایکان، باشقه بر دیننی بلوب آنڭ علویتینه
توشنوب شول دین‌گه کره ایکان تله‌سه نیشله‌سون آنده منم
قاتشم فلانم یوق‌ایدی. هر کشینڭ اوز دینی اوزینه مقدس
آتا بابا یولاسی، معروف عادتلری (ضررلی بولماغان‌ده
عزیز بولورغه تیوش دیب بلەم. اوزینڭ طورمشینی یخشی
ایتو، یا که بره‌ر کشینڭ کوڭلی ایچون دین طاشلاب
ایکنچی دینگه کوچوچیلرنی دین بلەن اویناوچیلر دیب یا-
راتمی ایدم. دین‌گه اعتقاد ایتمه‌کانده رسمی کاغدلرده
بولسه‌ده اوزینڭ منسوب بولغان دینی بلەن یورونی آر-
تق کوره ایدم. واق تویاك نرسه‌لرگه آلدانوب، یا که
خاتون قز خاطری ایچون اسم آلشدروچیلرنی توبان کشیلر

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

دیب قاری ایدم. چونکه کشیلك اسم آلـشدروده بولمی علم ومعرفت‌ده ایکانینی هر کم بلورگه تیوشلی. دین، اسم فلان آلشدروچی کشیلرگه یوققه آلدانوچیلر اوز فایده‌لر-ینی اویلاوچی خائن‌لر دیب اویلی ایدم. هر کشی اوز مسلگنی، اوزی توتقان یولینی البت توغری اعتقاد قیله تورغاندر. آنده هیچ سوزم یوقدر.

۱۹۰۳ نچی یل، ۱۹ نچی دیکابر

٧

بزنلك خلق آره‌سنده قز آلورغه توغری کیلسه، آلاچق قزنلك اخلاقینی وباشقه جهتلرینی باشقه کشیلردن صوراشوبقنه بلوب بوله‌در. قزنلك اخلاقن، بوی وصنن صوراشقاندن صوڭغنه کونگل بر قرارغه کیلسه قزغه خط یازارغه، آنلك بله‌ن خبرله‌شورگه ممکن. بو عادتدن مینده مستثنا بولمادوم. آلورغه اویلاغان قزنلك بوی وصنن، نیندی اخلاقده ایکانینی صوراشه باشلادم. بو وقتقه قدری برایکی رت یراقدن‌راق بولسه‌ده آنلك صلولغنی، بوی وتوسنی کورکان ایدم. آلای یراقدن کورو، کشیلر واسطه‌سی بله‌نگنه قزنلك اخلاقنی تیکشروب شوندن صوڭ ئوله‌نوه یتارلك

قدری معلومات بیره آلماسه‌ده باشقه چاره یوق ایدی. کوب کشیلردن صوراشوب اوزمنه برای‌کی رەت کوررگه موفق بولغان قزنڭ اسمی «لیلی» ایدی مین آنی صوراشدم، کشیلرنڭ ایتولرینه قاراغانده موافق‌ده تابدم. صلولغیده یخشی دیب ایتورلك بار ایدی. لکن اول ئلی منم کوروونی، کشیلردن صوراشومنی احتمال بلمینه تورغاندر.

ماتور یوزلی کشی کوب وقتده اخلاقلی بوله. همده اسمنده بر حکمت بار. لیلی اسملی قز غالبا ماتور بولوچان بوله. مین بو ایکی نرسه بلەن تفاٴل ایتدم. بولای اوستدن حکم ایتوومده همان بر آز خاتون قز عالمینه قاتشمای اوسو ضرری بولسه کیرەك.

قز یەرەشرگه یورکان وقتده یگتلرنڭ کوزلرینی قان باصوب آلدانو احتمالیده یوق توگلدر. کوب یگتلر قز یەرەشو قزقلغی بلەن باشقه جهتلرگه فکرلرینی یورته آلمی آلدانوبده قویەلر. خصوصا یەش وقتندن بیرلی خاتون قز عالمندن آیروم اوسکان بر یگت بولسه، آنڭ قز دیگاچوك آووز صووی قوری، قزلرنڭ همەسیده کوز آلدینه بره‌ر ملك بولوب تمثل ایته، قزلرنڭ اسملرینی ایشتو، یرا-

قلن گوده‌لرینی کورو بله‌ن بتون دنیاسنی اونته‌در. شونڭ ایچون اول آلاچق قزنی آرتق تیـکشره‌ده آلمی باروب قابه‌در.

٢٥ دیکابر

٨

مین ئلی لیلی‌نی کشیلردن صوراشوب اوزم بلدر-میگنه‌کوروب یوری تورغاچ آنی گویه اوزمه زوربر مناسبتلی قز توسلی کوره باشلادم. اول میڭا نیکدر؟ یاقن کورنه‌ایدی. کوڭـلمده لیلی‌که بر محبت سیزه ایدم. بوده شول یه‌ش وقتمدن بیرلی خاتون قز دنیاسندن آیرم اوسکانلگم سببلی بواسه کیره‌ك. نی بولسه‌ده بولور ایندی الله‌غه توکل دیب لیلی‌گه بر مکتوب یازارغه اویلادم. مکتوب یازو، بو نی دیگان سوز؟... برده بلش، طانـش بولماغان بر قزغه نیچوك ایتوب مکتوب یازارغه کیره‌ك؟ آنی نید چوك یازه باشلاب «مین سینی سویه ایدم» دیه محبت عرض ایتارگه کیره‌ك؟. ئلله اول منم صوراشوب یورگانمنی ایشتکاندرده!. اگرده برده بلمگان وایشتمه‌گان بو اسه، منم یازغان مکتوبمه

Нац. библиотека им. А. Навои Респ. Узбекистан

قارشی رد جوابی بیرسه نی حال ایتارمن؟ .

کوب اوی وفکرلردن صوڭ مکتوب آرقلی مقصودمنی یازماقچی بولدم. رد قیلسه قیلور ایدی. آنده منم اشم یوق. اول وقتده لیلی ایکنچی برەر کشیگه محبت باغلاغان اولور. آلای بولغان صورتده میڭا اوبکەلرگەده اورن قالمی. محبت، کوڭل بر قوش کبی بیت، تلەسه قایده باروب قونسەده سوز ایتوب بولمی. مین فقط مقصودمنی ایتوب قالایم» دیدم. کوربده سویلەشمه، مکتوبده یازمه بو ایندی ممکن بولماغان بر اش دیدمده کغزنی آلدمه جەیوب صالوب قولمه قلمنی توتدم. اوزم زور دیب اعتقاد قیلغان کشیلرگه مکتوب یازغانم بار ایدی. لکن هیچ وقتده بولای قاوشاغانم خاطرمه کیلمی. قلمنی توتو بلەن قالتری هم قورقه باشلادم. نرسه یازارغه بلمی تیران سکوت ایچنده اون مینوت قدری اوطردم. قلم یازماسقه تلی، مین آنی تکلیف ایتکان توسلی بوله ایدم. کوچ وقوتمنی صرف قیلوب، کوچلك بلەن مکتوبنی یازوب بتدم. اوقب قاراغاچ مکتوبمنی اوزمده یاراتمادم. ئله نی رەوشلی یازلغان، حتی لیلی اورننده مین بولسەم بو مکتوبنی برده یاراتمی یرطقلەب طاشلار

Нац. библиотека им. А. Валиди Республики Башкортостан

ایدم. بو مکتوبنی جبررگه کوڭلم جسارت ایته آلمی ایدی.
ایکنچی بر کغز آلوب یونه‌توب دخی بر مکتوب یازدوم.
مونسی آزغنه ره‌تکه کررلك بولدی. ظرفقه صالوب بو
مکتوبنی جبررگه قرار بیردم. اوزم همان «چن کوڭلمدن
یازغان بو مکتوبنی لیلی باشقه تاتار یگـتلری یازغان
مکتوبلر حسابنه کرتوب آچولانوب رد قیلسه یاکه جوابسز
قالدرسه کشی کوزینه نی یوز بـلـه‌ن کورنورمن» دیب
اویلی ایدم. نی بولسه‌ده بولور، بو مکتوبم بله‌ن، فکرینڭ،
عقلی‌زانڭ درجه‌سـنی بلورمن دیدمده مکتوبمنی جبردم.

٢٧ نچی دیکابر

٩

لیلی‌گه بو مکتوبنی یازغاندن صوڭغی اوتکان مینوتلر
بیك اوزن (بیك آوور کورندی. (نی جواب کیلور ایکان؟»
دیب اویلی ایدم. مونا بر کون مکتوبنی آلوب کیتکان...
کیلدی. اول اوزنچه بیك زور اشکه موفق بولغان، ئله
نرسه‌گه غلبه چالغان ره‌وشلی بولوب بر کغز کیتروب بیر-

Нац. библиотека им. А. З. Валиди респ. Башкортостан

دی قوللرم قالتراغان حالده آلوب اوقدم. قارشی یازغان جوابی «... افندی التفاتکزدن ممنون اولدم، بر آز اویله‌غاندن صوڭ جواب یازامن) دیگان ایکی جمله‌دن عبارت ایدی. بو ایکی جمله‌دن مین ئلله نرسه‌لر آڭلاب بتدم. قایته قایته اوقدم. بر ایکی کون ایچنده هیچ بر اش بله‌ن مشغول بولمادم. شول ایکی جمله مینی مشغول ایتارگه آر-تغی بله‌ن کافی ایدی. اوچ کوندن صوڭ مکتوبمڭ جوابیده کیلدی.

«لیلی» بو مکتوبنده منم مقصودمه موافقت اثری کورستکان، بعض شرطلر اوستینه آتا آناسینکده رضا بولو-لرین شرط ایتکان ایدی. بو مکتوبن اوقغاچ مین نی قدری شادلانغانمنی اوزمده بلمیمن. آنڭ بو التفاتینی کورکاچ اوزمده بر کشیلك، یوغاریلق حس ایته باشلادم.

ایکنچی مکتوبده اوزمڭ طورمشمنی فکرمنی بیك آچق ایتوب یازدم. «لیلی» ده ایکنچی مکتوبنده اوزینڭ ممنونیتینی، چن کوڭلی بله‌ن رضا بولاچغنی تمام بلدرگان ایدی. موندن صوڭغی مکتوبلرمز محبت هم استقبال مسئله-لری بله‌ن طولی بولا تورغان ایدی. مین اوزمڭ قورغان

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

پلانلرمنی، استقبالم حقنده بولغان فکرمنی آنه‌سندن چبینه قدری قالدرمی مفصل یازه تورغان ایدم. لیلی‌ده اوزینڭ تاثراتنی، نی توغریده فکرلر یورتکاننی، حتی بو کون نیلر اشله‌ب کون اوزدرغاننی برده قالدرمی یازه ایدی.

بر کون لیلی‌نی کوروب سویله‌شوب اوتررغه‌ده موفق بولدم. بز بو وقتده نوبت بله‌ن سویله‌شه ایدك. بو وقتده ایکبزده شاد هم مسعود ایدك. بر مینوتلرمنی عمرمنڭ اڭ مسعود ساعتلرندن دیب خاطر دفترمه یازوب قویدم.

١٩٠٤ نچی یل، ٢٥ نچی غنوار

لیلی‌نی ره‌تلی کورمکان وقتده‌ده مکتوبلرینی اوقبده سویه ایدم اوزینی کورکاچ سوزلرینی ایشتکاچ بو سیووم دخی باشقه‌لاندی، کوب درجه آرتدی. لیلی‌نڭ سوزلرینه، حرکتینه، فعل‌لرینه قاراب طبیعتمه اڭ موافق بر قز ایکانـ نی بلدم. بز همان مکتوبلر یازشوب توره ایدك. لیلیـ دن کیلکان مکتوبلرنڭ هر بر نقطه‌سندن بر معنا چغاره ایدم. آنڭ مکتوبی مقدس بر قول بله‌ن یازلغان ره‌وشلی کورنه ایدی. لیلی بله‌ن ایکاو تمام رضالاشوب بتکاچ آتاسینه قدا جبردم.

١٣ نچی فیۋرال

لیلی‌نڭ آتاسی مینی اوزینه کیاو ایتارگه موافق کورکان هم رضاده بولغان. «لیلی رضا بولسه ایکی اوچ کوندن صوڭ خبر ایتارمز» دیب جیبرکان ایدی.

اوچ کوندن صوڭ «لیلی»نی بیررگه رضا بولغانلقلرنی خبر ایتدیلر. مین بو خبرنی ایشتکاچ چن شادلانو بله‌ن شادلاندم. بو ساعتده‌گی تأثرم عمرمده بلمیم ایکنچی ره‌ت بولماغاندر. بو کوندن صوڭ لیلی منم سویکلو زوجه‌م بولاچق ایدی. نی قدری مسعودیت، بو؟ . . . مین اوزمنی چن مسعود، چن بختلی دیب حساب ایتدم. بو چاقلی بختلی بولوومه کوڭلم اشانمی ایدی. شولای شادلق بله‌ن زفاف، طوی کونینی کوتوب قالدم.

١ فیۋرال.

١٠

مین ایندی لیلی بله‌ن طوره باشلاغان ایدم. مین بو وقتده حقیقة بختیار ایدم. آنڭ اخلاقنی، ماتورلغنی یاراتدم. اول آرتق ماتورده توگل، فقط جاذبه‌لی ایدی. اول باصنقیغنه ایتکان سوزلرمنی طڭلاب طوره، بلمکان اورن-

Нац. библиотека им. А.З. Валиди Респ. Башкортостан

لری بولسه بلورگه اجتهاد قیله ایدی. اوزینڭ کوز قاراوی، تبسمی بلەن مسعود ایکانینی بلدره ایدی. لیلی قلبنه تاب توشمگان کوزگی توسلی صاف قلبلی بر قز ایدی. علمی آز، لکن عالی فکرلی، خاتونلقنڭ اڭ مبهم اسراری بلەن مزین ایدی. حیاتمنڭ یکرمی یدنچی ــ نەسنده طنچ بر طورمشقه، اخلاقلی بر قزغه ئەلونوومدن ممنون ایدم. حیاتم نیچوك بولسەده بولسون، لیلی نی ممنون ایتو ایچون هر بر آوورلققه قارشی طورەچق ایدم. لیلی نڭ مینی یاراتووینه تماما قانع ایدم. طورغانءنه صاین لیلی گه محبتم آرتا بارغانغه، سویووم تورلیچەبولغانغه کوره، محبت توبی بولماغان بر دیڭز دیب اویلی باشلادم.

مین اوزمنڭ حسیاتمنی، افکارمنی سویلەگانده لیلی کولەچ یوز بلەن ایرنلرینی تیبرەتوب اخلاص طڭلاب اوطره، بعضا قارشی جواب بیره، کوڭلنده شك قالغان کبی بولسه شول طوغریده سؤال قیله تورغان ایدی. آنڭ اول ماتور طاوشی، اوزەلەنوب سوزلرینی تزوب آقرینغنه سویلەشووی، تعجب اورنلرنده کوزلرینی طو-تروب طوری قاراب اوزینڭ تعجب ایتووینی بلدرووی،

Национальная библиотека им. А.З. Валиди Республики Башкортостан

هر بر اورنده جدی سؤاللر بیروی قلبمه تاٴثیر ایتـه، كوڭلمنی اوزینه طارتا ایدی. توغریسی مین «لیلی» نی امید ایتكاندن كوب درجه آرتق طابدم. هیچ بر قوّت وكوچ آنی یاراتوومدن منع ایته آلماسلق درجه‌غه كیلدی.

اول اوزینه بولغان محبت ومفتونیتمنی برده بلمـكان ره‌وشده ، همان عادیگنه قیلانه، برده افراط كیتمی، هراورنده اورطاغنه باره ایدی. آنلڭ بـار مقصودی معلوماتـینی آرتدرو، فایده‌لی كتابلر اوچره‌سه اوقو، معنالی سـوزلر ایشتسه خاطرینه آلوب قالو ایدی. كوڭـلمدن: ئلله بـو اوزینڭ ماتورلغنی بلمی، مینڭ مفتونیتمنی سیزمی میكان دیب اویلی ایدم.

اول بعضا قز وقتنده كیره‌ك قدری اوقی آلماغانینه اوكنه، اوقتقان آبصطاسینه آچولانغان كبی بولا، تاتار قز- لرینڭ بو حالده قالولرینه تاٴسف ایته ایدی. آزغنه بوش وقتی بولسه تیزگنه بره‌ر كتاب آلوب اوقورغه كرشه، بلمكان توشنمكان سوزلر طوری كیلسه تیزگنه صوراب آلا، قز وقتنده بوشقه اوتكان عمرلرینی بو فرصت بله‌ن قایتار ماقچی بولا ایدی. لیلی‌گه «سین بلمیسڭ» دیب هیچ وقتده

Нац. библиотека им. А. Валиди Респ. Башкортостан

ایتمادم. بلکه وقتم بولغان مدتده اوقتدم، تربیه قیلدم. بو وقتلرده بزنڭ کچکنه اویمز بر درس خانه کبی ایدی. آنڭ اوقمی قالغانن کوروب حسرتلەنو قایده؟ بلکه آنڭ اوقوغه هوسینی، قابلیتنی کوروب شادلغمغنه آرطا ایدی. آنڭ تابلانماغان قلبی هر بر نرسەنی تیز گنه توشروب آله، تلقین قیلنغان بر فکرنی شول کوینچه قبول ایته ایدی.

بعض وقتده آنڭ دین‌دن دییوب اعتقاد قیلغان برەر فکرینه قارشی سوز أیتلکانده اول تأثرلەنه، افراط کیتەسڭ دیکان فکرینی حرکتی بلەن بلدررگه اجتهاد ایته، آخرده:

– آلایوق بولورمیکان صوڭ؟... دیب موڭلیغنه بر سوٴال بیره ایدی. بوکبی فکرلرمز اختلاف قیلغان مسئلەلرده سوزمنی فکرمنی آقرینلابقنه آڭلاتورغه طریشه ایدم. اول اوزمدن چققان بر سوزنی چوبلەب تورغان رەوشده تگەلەب قاراب طوره سوزم تمام بولغان کبی بولغاچ اوزی شکلەنگان اورنده دخی سوٴال بیروب قویه ایدی. آنڭ قیلغان سوٴاللری، شکلەنگان اورنلری آرتق تیران بولماسەده بعض بیك قزقغنه سوزلرده ایتوب

جیبره ایدی. مین آنڭ اوزن سویله‌تورگه، آنڭ آوزندن چققان سوزلرنی طڭلارغه یاراتقانغه نیچوکده کوبره‌ك آڭا سوز چغاررغه اورن قالدروب سویله‌رگه طریشه ایدم.

ماتور بر اثرنی اوقغانده اول صبرسزلق بله‌ن کتابنڭ نتیجه‌سنی کوته، اوزینڭ وجودنی اونتقان ره‌وشلی بولوب طڭلی، قزغانچلی اورنلر طوری کیلسه اوفلاب قویه ایدی. آنڭ دقت بله‌ن طڭلاوینی کوز آستمدنغنه قاراب لذتله‌نه ایدم. مین اوقووده دوام ایتکانده اول بعضا نازك بارماقلری بله‌ن کتابنڭ بیتنی آچوب قویه، مونی غیراختیاری اشله‌گان کبی بولا ایدی. کتابنی اوقوب بتکاچ، نهایتینه یتکانگه اوکنگان توسلی بولا.

- اوف، بیك قزق ایدی، بتدیمه‌نی؟.. دیب ایرکنله‌ب صولو آله ایدی. آرمی طالمی. یانده طورغان اوطرغچنی آلوب اوطرسه گویه سوزنڭ ترتیبی بوزله، لذتی کیمی دیب اویلی ایدی.

«لیلی» بارینه شکر، یوغینه صبر ایته تورغان بر قز ایدی. مین بعض وقتده آنی باشقه خاتونلر کبی ماتور کیوملر، انجولی قالفاقلر کییندروب یورته آلماغانم

Нац. библиотека им. А. З. Валиди Республики Башкортостан

ایچون اویاله، «بو ایندی کیینه‌سی کیله‌درده، بولماغاچ آبدراغانلقدن یوری تورغان‌در» دیب اویلی هم أیته ایدم:

ـ لیلی! مین سینی باشقه خاتونلر توسلی ماتور کیوملر کییندروب یورته آلمیمن، بوتوغریده شاید کوڭلك آزغنه بولسه‌ده توشنکی بولادر. نیچوك ایته‌یم صوك؟ دنیا بزگه آرتق مال بیرمگان، بیرسه بزده شولای یورر ایدك. لیلی‌نڭ برده بوسوزگه ایسی کیتمی:

ـ قوری کیومده نی فایده بار صوڭ؟ اوزڭ مینی آلدن تمام صوندروب بتردڭ، ئه ایندی کیوم سویلی‌سڭ، دی ایدی.

ـ مین سینڭ بوتوغریده خاطرڭ قالمی میکان دیب بله‌سم کیله. سوزڭ بیك توغری، البتة آندی نرسه‌لرده هیچ بر حکمت یوق.

ـ کیوم فلان ایچون برده ایسم کیتمی. یه‌ش وقتمدن بیرلی آرتق کیینودن لذت تابمادم. داتاظاهری زینتلرگه اخلاص ومحبتمده یوق ایدی. اوشبو کونگی طورمشمزدن غایت ممنونمن. میگنا اوشبوره‌وشلی طورمش یته... دیب

تسلی بیره ایدی.

بزنڭ طبیعت واخلاقمز شول درجه برلەشدی. هیچ بر وقتده برمز تلەگان نرسەگە ایکنچیمز قارشی توشکان وقت بولمادی. بریل قدری اوتکان عمرمز شولای راحت وتنچلق بلەن اوتب بر کون چاقلیده بولمادی. بر یللق حیاتمزده بولغان واقعەلر شول اوچ دورت صحیفەگە یازغان تأثراتدن عبارت ایدی.

١٩٠٥ نچی یل، ١نچی مارت.

١١

دنیا بیت، بودنیا!. دنیاده هرنرسه بولورغه، طورمش تورلیچەگە ایلەنورگە ممکن. بعضا بخت واقبال یەشـن کبی یالط ایتەده کوزگه چالنوب تیزگنه یوغـالوب کیته. بتون تیره یاقنی قاره بولوط توسلی بختسزلك قابلی.

کیرەك «قاره بخت» دیب اسم بیر، کیرەك «فلك» دیب تعبیر ایت، نیچوك بولسەده شولارنڭ برسی اوچراب قولدەغی راحتلـکنی کیری آلا. بولووینه اشانماسلق آور حسرتـلرگه اوچراتوب تمام عاجز ایتەدر. بختی کیری

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

کیتکان کشیگه موندی حسرتلر بیك جش اوچری. قزقد-
روب، کوزنی چاغلدروب کیتکان سعادتلر گویه اوکندرر
ایچون کوز آلدینه کیلوب کیتکان کبی بولالر. حیات
دفترمنڭ باشندن بیرلی برگنه راحتکه اوچراغان ایدم.
اولده «لیلی» ایدی. لکن بو «لیلی» مینی اوکندرر
ایچون گنه بولغان ایکان.

مینم قاره بختمنڭ برپوچماغی «لیلی»گه‌ده یتشدی.
آنڭ بله‌ن برگه حیاتنڭ برگنه سنه‌لك صحیفه‌سنی آچقان
ایدك. برده اویلاماغان وقتده «لیلی» آوری باشلادی.
اویلامان یردن کورنکان بوجاو منم بتون استقبالمنی جیمردی.

۳نچی آپریل.

لیلی‌نڭ آورووی کوندن کون شدت کسب ایته‌ایدی.
اولغنه یتماسه طاغن «لیلی»نڭ آورووی سببلی اشمدن
توقطاب کیله تورغان وظیفه‌لرمدن محروم قالدم. چن کوڭلم
بله‌ن یاراتقان «لیلی» آوروبولووی بله‌ن فقیرلك ایکیسی
بر یولی بر عزیز باشقه کیلگاچ معیشت ایتونڭ نی‌قدری
چیتن بولووینی یازوب طوررغه‌ده حاجت کورمیمن.

Национальная библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

«لیلی»نڭ آیلرچه دوام ایتکان صرخاوی آنی تمام ایزدی، حالسزلەندردی. اول ایندی ایتسز قوری سویاك بولوب قالغان ایدی. آنڭ پارلاق، وسویملی ایکی کوزی اچکه باتوب طانی آلماسلق بردرجەگه کیلدی. قارانغی تونلرنی یوتەل بلەن کەهم، کەهم دیب کوزنیده یوما آلماینچه اوتکاره باشلادی. شول یاوز آورونڭ اسمنیده ایتەسم کیلمی. «لیلی» چیغوتقه دیکان لعنت بلەن آوری ایدی. طاماغینه کیلوب تغلغان کچکنه برنرسەنی چغاره آلماینچه ئللە نیچه مینوتلر بوییغه کوچەنه، حالی بتوب کوگەروب یغله ایدی. آه یاوز یوتەل!.. برده گناهسز بندەنی، «لیلی»منی نیك بردەگنه شفقت قیلمی؟ آزغنه بولسەده قزغانمی؟..

بو یوتەلنی الڭ زور بر دوشمانم کوره باشلادم. اگرده اول تجسم ایتسه آقتق تامچی قانمه قدری فدا ایدوب «لیلی»نی آنڭ قولندن قوتقاررغه رضا بولور ایدم. لکن اول یاوز «لیلی»نڭ کوکراگینه کروب یەشرنکان، منم کوزمه کورنمی ایدی. لیلیگه ئللە نیندی بر کوچ بیروب شول یاوزنی چغارتور، کوزمه کورنسه باشینی ایزوب بترر ایدم. مین مونڭ ایچون نیچوك حسرتلەنمادم؟ نی

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди респ. Башкортостан

قدری کوز یه‌شلرمنی تو کمادم؟ بعض وقتلر لیلی گه تسلی ایچون:

– جانم آرتق قایغرمه؟.. انشاء الله ترلورسڭ ئلی، مونا اوّلگیچه راحت کون ایته باشلارمز، دیب اوزم اشانماغان نرسه‌لر بله‌ن یباتورغه تله‌کان بوله ایدم. لیلی بو سوزمه قارشی کوچلك بله‌ن تبسم ایتوب مائیوسانه، و امیدسز بر حالده آقرینغنه:

– بلمیمن جانم؟.. دیب باشنغنه سلکه، اول بو باش سلکوی بله‌ن بو دنیاده طورودن امید اوزکانن بلدررگه تلی ایدی. اول بعض وقت میڭا طوب طوری قاری‌ده ایکی کوزندن بورتك بورتك یه‌شینی آغزوب مینی قزغانغان ره‌وشلی بوله ایدی. مین:

– جانم نیگه جلیسڭ؟ کوب جله‌ب اوزگنی اوزڭ بترمه، دیکاچ:

– جانم برده حالم یوق شول، دنیاده طوررمن دیب برده امیدایته آلمیمن. سین مینم ایچون کونی‌تونی مشقت کوره‌سڭ! سینی قزغانامن، سین دنیاده یالغز قالورسڭ دیب قایغرام، دیب دخی جلی ایدی.

آلایوق امیدگنی اوزمه ئلی لیلی، منم مشقت کورووم،

Национальная библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

سینڭ ایچون تون کون اویقـومنی قالدروم اڭ لذتلی بر نرسه. سینڭ کوڭلڭ راحت تابسه، مین نی چاقلی بولسه‌ده مشقتکه رضا، دیب کوزمده‌گی یه‌شمنی آڭا کورستماس ایچون ایکنچی یاققه باشمنی ایلاندردم. بو وقتده لیلی ده باشنی سلکدی.

بیچاره لیلی، اول حیاتندن امیدینی اوزگانـگه کوره باشینی سلـکدی. اول ئولمدن بیگره‌ك حیاتنده‌گی بو آو-روندن متأذی ومضطرب ایدی. اول آز ماز برگه تورغان، تمام ایله‌شـکان مینی اویلی وقزغانه ایدی آه حـیات!. بتماس توکنماس تورلی توسده‌گی بویاودن عبارت بولغان بر لوحه ره‌وشنده‌گی حیات!.. ساعتلرچه لیلی‌نڭ یانده آنڭ صالقون قولینی طوتوب صنغان کوڭلنی طابار ایچون سکوت وغم ایچنده اوطره ایدم. اول اوچوب اوچوب آروب قناتلری طالوب یغلغان بر قوش بالاسی کبی ایکی کوزینی ملدره‌توب یاطا ایدی. ذاتا حیات آنڭ ایکی کوزنده‌گنه قالغان ایدی.

مینم نهایتسز حسرت ایچنده آشامی ایچمی، یونلی یقولامی اوطرغانمنی کوروب قزغانغان بولا، کوزینی

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

ســــــوزوب قاراب:

ـ آزغـنه بولسه‌ده یاطوب حال جی ایندی. بولای اوطرو سیڭا بیك قیین بیت!.. مین اوزمده یاطارمن، دیکان بولا ای ی. آنك کوڭلی بولسون ایچون یانینه یاقنغنه منده‌رمنی قویوب کوزمنی یوموب صاتاشا صاتاشاغنه بر ایکی مینوت چرم ایتوب آله ایدم. قایده اول میڭا راحت، وطنچ یقو کورو. مین ایندی یقوسزلقه تمام کونکان ایدم.

اویمزده کوڭلسز بر سکونت وطنلق بار ایدی. بعضا لیلی یڭل بر یقوغه کیتکان بوله، کوبده اوتمی تڭی یوته‌ل کیلوب آنی اویاته، مازاسینی آلا، کوب قوّت وکوچ صرف قیلغاندن صوڭ تاماغنه تورغان قاقرغینی چغاروب طاشلارغه موفق بولسه اوزنده بر راحتلك سیزه ایدی. بتماس یوته‌لنك شوندوق ایکنچیسی کیلوب تاماغینه کیلوب تغله، آنی چغاروب ارغتورغه دخی کوچه‌نه باشلی ایدی. برسی آرتندن برسی اوزلمی کیلوب تورغان نرسه‌لرنی کوچ وقوت صرف قیلوب چغاروب طاشلارغه لیلی محکوم ایدی.

۱۷ نچی مای

کونلر اوتکان صایون لیلی‌نڭ حال وره‌وشی باشقاره، قوتی کیمی، حیاتدن امیدی اوزله ایدی. اول ایندی مه‌نگوللك استراحتکه استحقاق کسب قیلغان ایدی. بعضا آناسی کیلوب میڭا معاونتده بولا، لیلی‌نی تربیه قیله، آنالق شفقتی بله‌ن تورلیچه یاردم ایته ایدی. شونده‌ده مین اصلا لیلی‌نڭ یانندن آیرلمی ایدم.

بر کون کیچ ایدی. لیلی‌نڭ حال وحرکتی کونده‌گیدن کوب درجه توبانله‌شدی. آنڭ طن آلولری، قول طامرینڭ تیبووی سیره‌کله‌شدی. بو وقتده آتا آناسی‌ده کیلگانلر ایدی. لیلی بزنڭ بارمزغه‌ده قاراب امیدسزلگینی بلدره، بزنڭ اوزی ایچون قایغروب اوطرغانمزنی بلوب بزگه منتدار ایکاننی آڭلاتورغه تله‌گان توسلی بولا ایدی. بز ایندی آنڭ طن آلوارینی‌ده حساب ایتوب تورغان ره‌وشلی حیاتینڭ آقتق مینوتلری ایکاننی بله ایدك.

باره تورغاچ اوزندن اختیار کیتدی. قوللرینی تله‌گان وقتده سلکته آلمی باشلادی. آنڭ ایندی روحی باشنده‌غنه قالغان توسلی باشینیغنه آزراق أیله‌ندره آله-

Нац. библиотека им. А.З. Валиди Республики Башкортостан

ایدی. آقرینغنه طاوشی بلەن اوچ حرفلی سوزنی اوچـکه
بولب أیتە باشلادی. بر وقتده اشاره بلەنـگنه مینی آوزی
یانینه چاقردی. آثلاتور آثلاتماس ـ بحیل بول جانم!.
دیدی. اوف!. مین لیلیگه بحیل بول جانم دیب ایتورگه
تلم بارماینچه بر آز طوردم. چونکه کوثلم ئلده آنك ئو-
لووینه اِشانمی ایدی. مین اختیارسزغنه: «بیك بحیل من
جانم، اوزكده بحیل بول، تیزدن دخی برگه قاووشربز»
دیدم. بلمیمن اول منم بوسوزلرمنی آثلی آلدیمیکان؟..
آتا آناسی ایله بحیلله‌شـکانده ایرنلرینی آزغنه تیبره‌ته
آلا ایدی.

شول وقتده تاماغینه آقتق بر نرسه کیلوب تغلدی.
لـکن مونی چغاررغه کوچی قالماغان، باری آزغنه غرلدی
ایدی. کوبده طورمی، تیران وتنچ بریقوغه کیتدی. لـکن
بو ابدی، ومەنگیلك یقو ایدی

آه ئولم!. بو شوندی ئولوم، که بتون جراحتلرنی قا-
پلی، کوزیەشلرینی طوکدره، وجدانی بولغان اضطرابلرنی
بتره، خستەللك، قایغی حسرتلرنی، یالغز اولغنه تشـفیه
ایتە. یالغز ئولومگنه یالغان سویلەمی. وعده قیلغان اشینی

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

كمال صداقت بلەن ايفاء ايته. آه، ابدى بولغان تنچلق!.. ايندى قالغانلر ايچون كوز يەشلرى توگو، آه وانين ايچنده قارانغى تونلرنى اوتكارو.. نيچوك؟.

سويكان ليلىنڭ روحسز گودەسينه قاراب.

٢٥ نچى ماى.

١٢

ليلىدن صوڭغى حياتم قزقسز ايدى. سعادت، وراحتم ليلى بلەن برگه تيران قبرگه، قاره ير آستينه كوملدى. هر كون ليلىنڭ قبرى يانينه باروب كوز يەشمنى توگب قايتو عادتم ايدى. آنڭ قبرى يانينده آچى كوز يەشلرمنى توگونى اڭ لذتلى وتەملى نرسەلردن حساب ايته ايدم.

توتلى دولقونلرنڭ چوبلرنى يار چيتلرينه چغاروب تاشلاغانى كبى دنيانڭ آلام وأكدارى، قايغى وحسرتلرى مينيده اوزندن چغاروب تاشلاوينه اشانغان ايدم. استقبال دەگى اميدلرم برەم برەم تارالوب محو اولديلر. باشمنى قولمنڭ اوچينه قويوب ساعتلرچه تفكر واوى بلەن كونلرمنى اوتكاره باشلادم. فكرم هيچ بر يورمى، قوللرم هيچ

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

بر اشکه باتمی ایدی. گویه دنیانڭ هیچ بر اشینی اشلاـ ماسکه یمین ایتکان بر کشی رەوشندە قالدم. تیره یاغمدەـ غی بتون نرسەلر مینی قزغانەلر، لیلی ایچون مینی تعزیه ایتکان کبی بولالر ایدی.

نیچه آیلر بوینچه بر اشدە اشلەمکانگه کوره قولمدە بر تین اولسون آقچەم یوق ایدی. باشدە بو آقچەسزلق ایچون قایغره ده بلمی تیك یوردم. چونکه دنیانڭ باری بر راحت کورستمی ایکانینه تمام اشانغان ایدم.

عمومی باقچەلرغه بارسام آنده یوررگه حقم ولیاقتم یوق توسلی ایدی. بتون کشیلر مینی بلەلر، میڭا قرین کوز بلەن قاریلر کبی بولا ایدی. اول بورنغی دوستلرم یانمدن استخفاف قیلوب کیتکان رەوشلی کولوشب اوزوب کیتەلر، چنلە میڭا التفات قیلمیلر ایدی. بر جهتدن بولارغه آچووم کیله، ایکنچی جهتدن اوزمنڭ قاره بختمەاوبکەلی ایدم.

باقچەده بر آز اوطروب مأیوسانه بر صورتدە فاتیرمه قایتوب تیران اویغه توشه، حیاتمنڭ ابتدأسندن بوکونگه قدری بولغان وقایع لرنی اویلاب خاطر دفترمدن برەر برەر کاغدلرینی ئەیلەندروب چغه ایدم. الڭ آخرده تگی

وقتلرده یار اتقان اول کولەچ، وشاد دوستلرمنڭ توسلرینی
برەم برەم کوز آلدمە کیتروب هر برسینە قارشی تیران
بر آچو ونفرت سیزە ایدم. آلارنڭ اول آلداوچی یوز-
لرینی کورماس ایچون کوزلرمنی چرط یوموب، آلارنی
اویلەو بلەن وجدانمدە نفرت وآچولر قاینashە، بو آچولردن
قوتلەچغمنی بلسەم، بوممکن بولسە... آلارغە عائد بولغان
بتون خاطراتمنی قلبمدن قوباروب ایزەرگە تلی، هم ایزەر
واطار ایدم. بر وقتلردە بولارنڭ چن دوستلرم ایکا-
نلکلرینە ایمانم کامل ایدی. بولارنڭ هر برسندن بر
قوت کوتە، بولارنڭ تسلیلری بلەن دنیادە یاشامق، طر-
شمق ایچون اوزمدە بر جسارت سیزە ایدم. حیاتنڭ بو
تکە یارلرندە، تیران چوقرلرندە قریسز، توبسز دیڭزلرندە
حالم بتسە، برەر یاردمگە محتاج بولسەم، دنیاغە جیگلوب
قوتسز، کوچسز قالسەم آلار میڭە قوت، اوچارغە قناتلر
بیررلر دیە امید ایتە ایدم. لکن بو خیاللر باری بوش
بولوب چقدی. آلار مینی حسرتلەندروگە گنە سبب بولد-
یلر. مینی بو حالتدە کورکاچ مناسبتلرینی کیسدیلر. آلار
برەر قهرمان، مین یوق برکشی بولوب قالدم. آلار بلەن

Нац. библиотека им. А. З. Валиди Республики Башкортостан

مینم آره‌مده برقاره سزق بولوب دوستلقلر ومودتلر تمام کیسلدی.

بولارنی اویلاب یورا کم‌یانا، نیشلارگه بلمی تورغانده «لیلی» نڭ صورت وخیالی کوز آلدمه کیـله ایدی. اول مینی معنوی نرسه‌لر بله‌ن یباته باشلی، مینی امیدله‌ندره، «برگه قوشلورمز» دی. اویلی اویلی بوحسرتلرمنی کوز یه‌شم بله‌ن یووب قویه‌م. آه، کوز یه‌شی!..

۱۲ نچی اییون.

!

۱۳

مینم حیاتم «مابعدی» بولغان بر سلسلهٔ مقالات ره‌وشنده بارا ایدی. ذاتا حیات، ودنیا «مابعدی» بولغان بر مقاله‌دن عبارت توگلمی؟ مینم حالمنڭ مابعدی‌ده بلمسز وقارانغی بر نقطه‌غه باره، قایده باروب ختام بولووی مجهول ایدی. بر موٴثر رومانني اوقوب آخری نیچوك بولوويني ذوق، وحسرة قاتش تعقیب ایتوب بارغان بر اوقوچی کبی، مینڭ حالمنڭ آخری نیچوك بولوريني، وقایده باروب به‌رلوويني بلمی قایغی وحسرة بله‌ن تعقیب ایته ایدم.

چیتی بولماغان اوی وخیاللر مینی آوروغه صابشدر

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

دی. مین ایندی «لیلی» توسلی یوتەل بلەن صوغشه باشلاـ غان ایدم. آرتمده کوز یەشی توگوب قالوچی بولماغانغه کوره، ئولومدن قورقمی بلکه آنی کوتەگنه ایدم. برساعت ألك ئولوب لیلی بلەن قاوشوومنی اویلاب شادلانه، باری روحانی عالمنڭ بولووینی تلی ایدم.

دنـیاده هیـچ بردارو، وباشـقه نرسـەلر قوتقاره آلمی تورغان ئولومنڭ ترناغینه محکوم بیچارەلر باردرکه: صارغایتوب کیبتروب بتره تورغان آورولر بلەن اوزاق مجادلەلر صوگنده، امیدسز بر حالـده ئولمنی، حیاتنڭ صوڭ دقیقەلرینی کوتەلر. مینده شول خستەلرکبی حیاتمنڭ آقتق مینوتلرینی کوته باشلاغان ایدم. بو کونلرده مینم دنیا بلەن آلش بیرشم، توغریسی هیچ بر علاقەم قالمغان ایدی. حیاتم آچی بولغانی حالده یر آستنده برنیچه یللر یاشادم. دنیاده هیچ بر نرسه ایچون اوکنـچ وحسرتـم قالمادی. مینم دنیاده ایکیگنه سویگان ویاراتقان نرسەم بار ایدی: برسی ملتم، ایکنچیسی «لیلی» م. بولارنڭ برسی مەنگی ئولمەس، همان دنیاده یاشار. ایکنچیسی میندن مقدم ئولدی. مین سویگان ملتمدن آیرلسام، سویگان «لیلی»م

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

یانینه باروومنی اویلاب شادلانه ایدم.

٥نچی سینتهبر.

ایندی ئولومگه محکوم اولغانمنی آچق بلدم. دوستلرم نڭ توسلرینی خاطرمه کیتروب وفاسزلقلرنی، وجدانسز لقلرینی بر ذوق اضطراب بلهن تشریح ایتهمن. ایندی آلار بلسهلر ایدی، مین مسعود ایدم. چونکه میننڭ سزنڭ کبی بوزق بر قلب؛ طویماس بر کوز یوق. مین سزنڭ تورمشگزدن، آلداشووگزدن، وجدان صاتوب حیات استهوگزدن قهقهه بلهن کولهم. مین اوزمچه اڭ مسعودمن. تازه قلب، صاف کوڭل بلهن بر اللهغه قایتام....

حمیدنڭ دفتری شونده تمام بولدی.

١٩٠٥نچی یل، ٧نچی اوکتهبر.

صوڭ

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди респ. Башкортостан

اوفاده، «شرق» مطبعه‌سنده باصلوب چقغان یاڭا وقزقلی رومان وحکایه‌لر:

زایاتوله‌ك برله **صوصلو** مشهور «زایا‌تولەك» کویی‌نڭ تاریخنه عائد خیالی بر حکایه. بهاسی ۸ تین.

بیچاره خاتون غایت قزغانچلی بر خاتون طورمشندن آلنوب یازلغان مؤثر رومان. ۱۰ تین.

قللر دوستی آمریقاده قللرنی آزاد قیلوغه سبب بولغان «بیچراستاو» خانم‌نڭ ترجمهٔ حالندن. ۷ تین.

تأثراتم مجید غفوری‌نڭ سوڭ باصلغان شعر مجموعه‌سی ۱۰ تین.

بو کتابلرنڭ هر قایوسینه پوچته حقی ۲ تین.

بونلردن باشقه دخی یاڭا باصلغان وباصلماقده بولغان رومان وحکایه‌لر بولنماقده‌در.

«یاڭا چقغان کتابلر یبارڭز!» دیب بر آز زادتکه یبارگان کشیلرگه توقفسز یباریلور.

ادریس: *Уфа* یاکه *Оренбургъ*

Т-ву. „Каримовъ, Хусаиновъ и К-о".